

R

O

E

P

i

N

G

SUSTAIN

making space
for art in
transitions
that matter

Inhoudsopgave

Introductie 3

Editorial 6

Storywheel 7

Door de ogen van de kunst: van wie is de economie? · Interview met Olga Mink & Godelieve Spaas **10**

The art of (be)longing · Tineke Abma **17**

Quotes 21 & 32

Do the work · Interview met Kees Klomp **22**

Oproep · Tom Maasen **26**

Op zoek naar ruimte · Interview met Marcel Kampman **28**

Analogie tussen Spacemakers en de Rietplant: een alternatief perspectief · Marga Rotteveel & Ine Mols **33**

Boekenplank 35

Onderzoeksteam 36

SUSTAIN

SUSTAIN onderzoekt de rol van Spacemakers: partijen die willen bijdragen aan systeemverandering door ruimte te maken voor de kunst op ongebruikelijke plekken, zoals binnen de economie, de wetenschap of de technologie. De inzet: met kunst werken aan een duurzame en rechtvaardige samenleving, zowel op ecologisch, economisch als sociaal gebied.

Over Sustain

Er is veel aan de hand in de wereld. Er zijn bijna evenveel conflicten dan dat er landen zijn, meer mensen op de vlucht, een klimaatramp dreigt, en de ongelijkheid tussen mensen neemt alleen maar verder toe. Enorme opgaven waar snelle oplossingen van zeer beperkte betekenis zijn. Maar hoe vinden we onze weg uit de huidige polycrisis? Hoe zouden we kunnen werken aan systeemtransities? De urgentie is groot en we zien gelukkig steeds meer initiatieven gericht op de transitie naar een volhoudbare toekomst.

We zien ook steeds meer kunstenaars die proberen vorm te geven aan een toekomst die op een andere, duurzame leest is geschoeid. De plek van de kunstenaar is hoe dan ook een bijzondere plek. SUSTAIN gaat over de vraag welke rol kunst kan spelen in het visualiseren, aanjagen en vormgeven van de transitie naar een wereld waarin je ook echt zou willen wonen. Iets preciezer: met SUSTAIN kijken we naar de samenwerking tussen kunstenaars en andere partijen en naar de rol van zogeheten Spacemakers in het realiseren van die samenwerking.

Kunstenaars vragen naar het onbekende, ze betwijfelen wat logisch lijkt en verbinden wat anderen lijken uit te sluiten. Juist die kwaliteiten zijn van groot belang om systeemtransities te realiseren. Maar toegang tot de plekken waar kunstenaars impact willen maken is niet altijd eenvoudig.

Spacemakers zien een duidelijke rol voor de kunst in transitievraagstukken. Of het nu gaat om samenwerkingen met wetenschap, techniek, economie of andere domeinen, Spacemakers streven naar een prominente rol voor kunst in die contexten om zo tot betekenisvolle transities te komen. Ze proberen daarom ruimte te maken voor kunst op plekken waar kunst vaak niet makkelijk of vanzelfsprekend aan

tafel komt. Met dit praktijkonderzoek biedt SUSTAIN meer inzicht in de precieze rol, werkwijzen en meerwaarde van Spacemakers in de te maken transitie. Het onderzoek en de resultaten dragen bij aan de verdere professionalisering van deze jonge sector.

SUSTAIN is een gezamenlijk project van De Haagse Hogeschool en Avans Hogeschool. Het onderzoek is uitgevoerd door Jacco van Uden (lector Change Management), Godelieve Spaas (lector Economy in Common), Olga Mink, Marga Rotteveel en Kim Caarls. Daarnaast hebben we nauw samengewerkt met zes Spacemakers: Art Partner, Circus Andersom, Future of Work, In4Art, V2_ en Waag. Zie in de box hieronder een verdere introductie van deze Spacemakers.

SUSTAIN heeft geresulteerd in twee uitkomsten:

- 1. The Spacemaker Toolbox** (zie ook Cahier De Hulp), een praktisch hulpmiddel voor Spacemakers om hun werk van binnenuit te verkennen en te professionaliseren.
- 2. The Spacemaker Stories**, een serie cahiers waarin we van een afstand naar de Spacemakerpraktijken kijken en Spacemakers willen helpen nog beter op verhaal te komen over wat ze doen, waarom ze dat doen, hoe ze dat doen en wat ze daarmee aan waarde scheppen.

In het kort: waar de Toolbox de aandacht naar binnen richt (het versterken van de Spacemakerpraktijk) bestaat de Spacemaker Stories uit een verzameling verhalen, reflecties, ervaringen, beelden, concepten en ideeën die helpen Spacemaking een plek te geven in de realisatie van systeemtransities. De Spacemaker Stories zijn daarmee ook een hulpmiddel voor kunstenaars en partijen die met kunst willen werken om helder te krijgen wat de mogelijkheden met Spacemakers zijn en hoe daarin keuzes te maken die passen bij de situatie, betrokkenen en vraagstukken.

The Spacemaker Stories

Wat drijft Spacemakers? Wat zijn hun dromen? Hoe verbinden ze kunst met andere domeinen? Wat zijn hun verhalen?

Elke Spacemaker heeft een eigen verhaal. Elk proces van Spacemaking heeft een andere dynamiek, aanpak en uitkomst. De verschillende cahiers zijn geschreven als inspiratiebron voor iedereen die ruimte wil maken voor kunst. De cahiers leveren bouwstenen om een eigen of een gezamenlijk verhaal over Spacemaking vorm te geven. Ze vormen geen keurslijf of dwingend format maar leveren ingrediënten aan waarmee Spacemakers, kunstenaars en organisaties samen een narratief kunnen ontwikkelen: welke verandering willen we, wat is de betekenis van kunst, hoe kunnen we de spanning tussen kunst en andere domeinen werkzaam maken, hoe maken we ruimte voor kunst en tot wat kan dat leiden?

Die vragen, heel losjes gebaseerd op de structuur van Joseph Campbell's The Hero's Journey, vormen de basis van de vijf cahiers. De hoofdpersoon in deze reis is de Spacemaker:

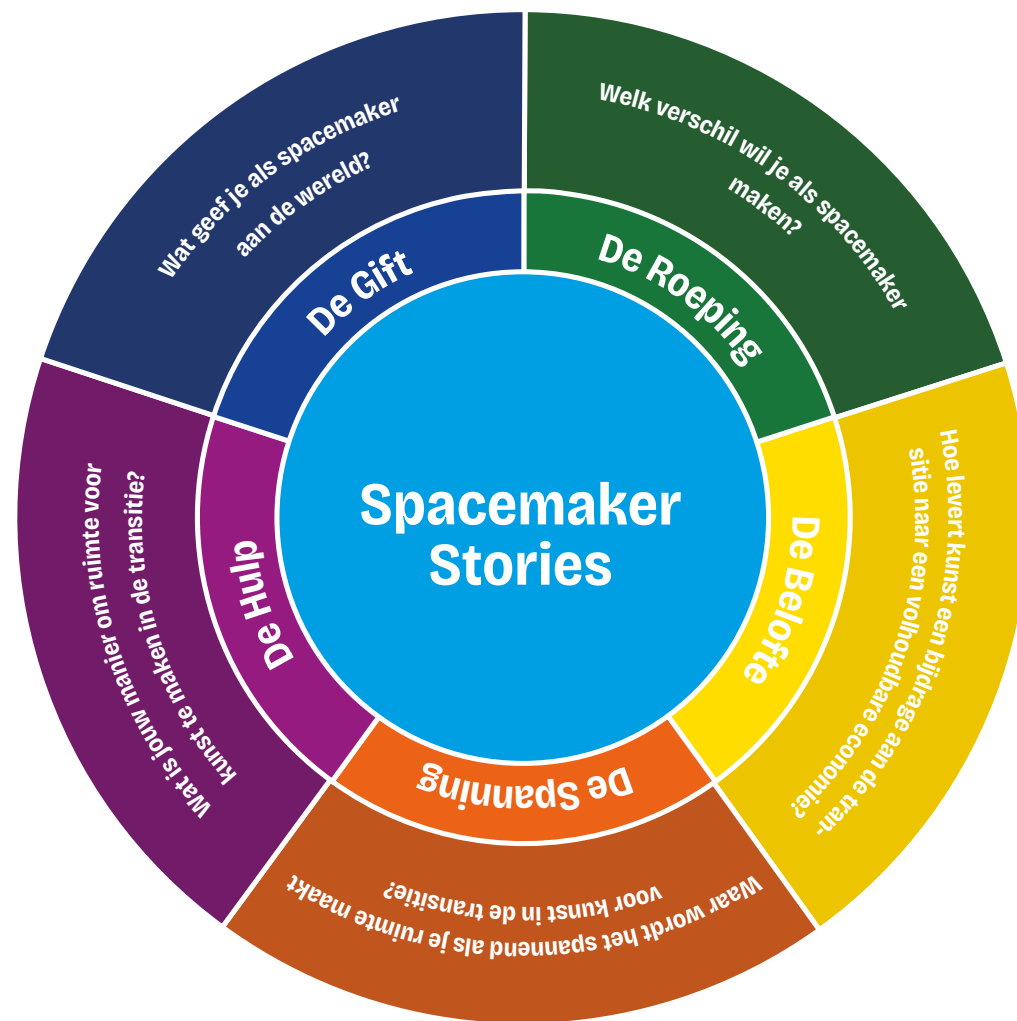
- 1. De Roeping:** In dit cahier gaat het over the call to adventure, of waartoe Spacemakers zich geroepen voelen om ruimte te maken voor kunst in andere contexten om zo tot systeemverandering te komen. Welk verschil willen ze maken? En vanuit welk idee, waarde of overtuiging doen ze dat? Wat staat er op het spel?
- 2. De Belofte van Kunst:** Gegeven de roeping, beschrijven Spacemakers hoe ze de belofte van kunst zien voor systeemverandering. Waarom moet er ruimte voor kunst gemaakt worden? Welke rol heeft kunst in de transitie?

- 3. De Spanning:** Spacemakers betreden het relatief onbekende terrein van kunst in andere contexten, waarbij ze de spanning ervaren rondom het balanceren tussen verschillende werelden. Deze spanning kan zowel helpend als belemmerend zijn. In dit cahier wordt verder ingegaan op waar die spanning zich bevindt, waar die vandaan komt, en hoe die zich uit.
- 4. De Hulp:** Hoe maken Spacemakers ruimte voor kunst in de transitie? Wat voor ruimte is dat dan? En waar staat de Spacemaker in die gecreëerde ruimte?
- 5. De Gift:** Wat laat je achter als Spacemaker? Hoe dragen de geschenken van Spacemaking bij aan de transitie naar systeemverandering? En hoe weet of meet je de waarde van dat wat je achterlaat?

Of je nu een Spacemaker, kunstenaar, opdrachtgever, subsidieverlener of gewoon een nieuwsgierige geest bent, we nodigen je uit om deze cahiers te gebruiken als bron van inspiratie over hoe kunst kan samenwerken met andere domeinen en de waarde en het belang van Spacemakers voor deze samenwerking. Ontdek, leer en draag bij aan systeemtransitie door het omarmen van kunst én van Spacemaking.

Welkom bij The Spacemaker Stories, waar je meereist met Spacemakers die ruimte scheppen voor kunst op weg naar een volhoudbare toekomst.

Kim Caarls
Olga Mink
Marga Rotteveel
Godelieve Spaas
Jacco van Uden

De Space- makers

ART PARTNER, opgericht in 2008, is een organisatie die zich richt op het mobiliseren van hoogopgeleide creatieve denkers, zoals theatermakers, kunstenaars en filosofen, om artistieke interventies te gebruiken als katalysator voor verandering in organisaties. Ze geloven dat kunst de verborgen aspecten van systemen en processen kan onthullen en werken samen met leiders die de waarde van verbeeldingskracht en de artistieke mindset erkennen. Met hun Creative Catalyst Cycle, waarbij artistiek onderzoek centraal staat, ontwikkelen ze op maat gemaakte interventies die diepgaande veranderingen in organisaties stimuleren. Sandra Boer en Jetske Freeve, de huidige partners, fungeren als 'ruimtemakers' en faciliteren de samenwerking tussen opdrachtgevers en kunstenaars om impactvolle verandering te bewerkstelligen.

CIRCUS ANDERSOM

is het autonome makerscollectief van Esmé Calis, Martijn Engelbregt en Allard Medema, ondersteund door een keur van creatieve makers, onder zakelijke leiding van Linda Koene. Met locatiespecifieke onderzoekstrategieën verleiden ze plekken en mensen die (on)bewust om verandering verlegen zitten. Spelenderwijs helpen ze organisaties en systemen om orde op stellen te zetten. Om ingesleten patronen onder de loep te nemen en er verse alternatieven voor te ontwikkelen. Geen tijdelijke impuls, maar creativiteit als voorwaarde voor duurzame verandering. Met installaties, performances, workshops en alternatieve onderzoeksmethoden maakt Circus Andersom wakker en nodigt ze uit tot dromen. Een waaier aan directe, artistieke en ontwapenende werkvormen stelt betrokkenen gerust en daagt ze tegelijkertijd uit om meer mens te worden. Onder de noemer Fysieke Filosofie ontwaart Circus Andersom lichaamsgeoriënteerde wijsheid om herstel van de verbinding tussen hart, hoofd en buik mogelijk te maken. Betrokkenen voelen zich uitgenodigd om met een frisse blik naar zogenaamde vanzelfsprekendheden te kijken. Circus Andersom schroomt niet te schuren en zoekt bewust de verwondering op omdat ze geloven in onontgonnen wegen binnen onze hokjesmaatschappij. Mensen mogen meer ruimte ervaren om zichzelf zijn.

FUTURE OF WORK,

onder artistiek leiderschap van Olga Mink en Godelieve Spaas, is een hybride platform voor artistiek onderzoek en co-creatie. De stichting brengt nieuwe samenwerkingsvormen en duurzame strategieën rondom werk en economie tot stand, en stelt visies voor die de dialoog bevorderen over een economie waarin onze behoeften ondergeschikt zijn aan de eisen voor een gezond ecosysteem en een rechtvaardige samenleving. Ze erkennen de noodzaak om de economie te heroverwegen en verbinden op artistieke wijze sociale, economische en culturele ecosystemen, waarbij mede-eigenaarschap wordt gegeven aan makers, ontwerpers, burgers, kennisinstellingen, ondernemers en het midden- en kleinbedrijf.

IN4ART

werkt als onafhankelijk instituut voor op kunst gebaseerde, verantwoorde technologische innovaties. In4Art verbindt wetenschap, technologie en kunst en richt zich, met hun Art-Driven Innovation methode, op het creëren van ruimte voor experimenten die verantwoorde innovaties mogelijk maken. Hierbij zoeken ze naar onverwachte oplossingen om positieve, wereldwijde veranderingen teweeg te brengen. In4Art wil ideeën van maatschappelijke en economische structuren te heroverwegen door circulariteit, biodiversiteitsherstel en inclusiviteit centraal te stellen. Het potentieel van kunst in onze samenleving en economie moet benut worden volgens In4Art, om met nieuwe denkwijze onze huidige economie te transformeren en verantwoorde innovaties te realiseren.

V2_

Lab for the Unstable Media, met Michel van Dartel (directeur), is een interdisciplinair centrum voor kunst en mediatechnologie in Rotterdam, Nederland. Sinds de oprichting in 1981 biedt V2_ een platform voor kunstenaars, ontwerpers, wetenschappers, onderzoekers en ontwikkelaars om hun werk te presenteren, produceren, archiveren en publiceren op het snijvlak van kunst, technologie en samenleving. V2_ streeft ernaar om kunst en design een essentiële rol te laten spelen in de maatschappelijke inbedding van technologische ontwikkelingen. Door kritische dialoog, artistieke reflectie en praktijkgericht onderzoek verkent V2_ kwesties met betrekking tot de sociale impact van technologie.

WAAG

bevordert een kritische reflectie op technologie, ontwikkelt technologische en maatschappelijke ontwerpvaardigheden en stimuleert sociale innovatie. Samen met een team van ontwerpers, kunstenaars en wetenschappers past Waag publieke onderzoeksmethoden toe op technologie en de samenleving, met als doel zoveel mogelijk mensen te betrekken bij het ontwerpen van een open, eerlijke en inclusieve toekomst. Waag Futurelab draagt bij aan duurzaam onderzoek, ontwerp en ontwikkeling voor een rechtvaardige samenleving door opkomende technologieën te onderzoeken, culturele aannames te bevragen, te experimenteren en alternatieven te ontwerpen op basis van publieke waarden, en samen met de samenleving te werken aan een inclusieve toekomst.

Editorial

*Als Spacemaker
ben je geroepen, of
voel je je geroepen,
om een verschil te
maken, om bij te
dragen aan een
systeemtransitie*

Een oproep tot verandering

Welkom bij het eerste nummer van The Spacemaker Stories, gewijd aan 'De Roeping'. In dit cahier onderzoeken we de diepere roeping van Spacemakers: de mensen en organisaties die kunst inzetten als hefboom voor een transitie naar een volhoudbare economie.

Welk verschil wil je maken? Deze fundamentele vraag vormt het hart van De Roeping. Als Spacemaker ben je geroepen, of voel je je geroepen, om een verschil te maken, om bij te dragen aan een systeemtransitie. Aan welke transitie wil je bijdragen? In welke sector of domein laat je jouw impact gelden? In dit cahier verkennen we hoe Spacemakers, gedreven door een roeping – of dat nou een innerlijke drijfveer is, een harde roep van buitenaf of een zacht gefluister –, bewust kiezen voor een specifieke bijdrage aan de transitie naar een duurzame economie.

Achter elke roeping schuilt een diep geworteld idee, een kernwaarde, of een overtuiging. De Roeping graaft dieper in de motieven van Spacemakers. Waarom maken ze de keuzes die ze maken? Hoe vertalen ze hun innerlijke overtuigingen naar concrete acties die de weg banen naar een duurzame toekomst?

Wat staat er op het spel?

Deze reis gaat niet zonder uitdagingen. We verkennen wat er op het spel staat voor Spacemakers. Welke obstakels trotseren ze, en welke offers brengen ze om hun roeping te vervullen? Het is een zoektocht naar betekenis, met een diep besef dat er meer op het spel staat dan persoonlijk succes.

Systemen zijn complex, maar Spacemakers kunnen als kundige navigators hierbinnen opereren. We onderzoeken waar in het systeem ze interveniëren, in de wetenschap is, de economie, de technologie, de zorg, of ergens daar tussenin. In dit cahier laten we zien waar Spacemakers de verandering in gang zetten door ruimte te maken voor kunst in het systeem.

In een inspirerende reportage belichten we Future of Work, een Spacemakers organisatie die onlangs het festival 'Van wie is de economie?' in Den Bosch organiseerde. Het artistiek leiderschap van Future of Work ligt in handen van Olga Mink en Godelieve Spaas, die samen nieuwe samenwerkingsvormen en duurzame strategieën rondom werk en economie tot stand brengen. Ontdek hun visies en verhalen die de dialoog stimuleren over hoe onze economie eruit kan zien wanneer onze behoeften ondergeschikt worden aan de eisen voor een gezond ecosysteem en een rechtvaardige samenleving. En hoe zij kunst inzetten om dit verhaal te vertellen.

Lees ook het interview met Kees Klomp, waarin hij deelt hoe hij zich al jong geroepen voelde om bij te dragen aan een duurzame wereld, en hoe hij zich hartstochtelijk inzet voor een radicaal nieuw economisch narratief om de grote uitdagingen van onze tijd het hoofd te bieden. Dat die ons moedeloos kunnen maken, begrijpt hij maar al te goed. Door een kinderboek te schrijven en door kunst en makerschap in het onderwijs te omarmen, wil hij ons hoop, en wellicht een uitweg, bieden.

Naast de economie is de zorg een plek waar er het nodige op het spel staat. En waar de kunst een rol kan spelen in het verbeelden van een nieuw narratief. Tineke Abma schrijft over haar roeping en neemt ons zo mee naar de wereld van de ouderenzorg, waar ze, als hoogleraar Ouderenparticipatie (LUMC) en directeur van Leyden Academy on Vitality and Ageing, bruggen slaat tussen de wereld van kunst, zorg en wetenschap. Met kunst en kunstzinnige methoden kunnen mensen geraakt en gezien en gehoord worden. "Kunst raakt en verbindt voorbij woorden", aldus Tineke Abma, en is juist daarom in staat mensen te verbinden. En verbonden zijn, belonging, dat is waar het uiteindelijk om gaat.

Ook Tom Maassen, als onderzoeker Zorgesthetiek, pleit in zijn column voor meer ruimte voor de kunst in de zorg. Zijn column is te lezen als een oproep aan kunstenaars om zich geroepen te voelen om samen met zorgmedewerkers een bijdrage te leveren aan een zorgzame samenleving. En aan Spacemakers om dat proces te begeleiden.

Met Marcel Kampman sprak ik over zijn drijfveren en zijn onderzoek naar ruimtemakers. Met zijn Happyplace Project wil hij inzicht krijgen in alle dimensies van de ruimte en hoe mensen in die ruimte een 'Happy Place' maken. Hij bevraagt hiervoor verschillende mensen, van kunstenaars tot wetenschappers, naar hun drijfveren, ideeën, methoden, meningen en inzichten in hoe ze hun gelukkige plek vinden.

En verder kom je quotes tegen die voortkomen uit de interviews en gesprekken die we voerden binnen SUSTAIN met Spacemakers, met kunstenaars en met andere betrokkenen. Laat je inspireren en ontdek hoe de verschillende perspectieven een krachtige boodschap uitdragen over het belang ruimte te maken voor kunst, voor iedereen die streeft naar een meer rechtvaardige en volhoudbare wereld.

Verdere inspiratie vind je op onze boekenplank, met lees- en luistertips van Spacemakers en onszelf. Onderzoeker Marga Rotteveel gebruikt de rietplant als analogie om de eigenschappen van Spacemakers te begrijpen, waardoor ze een alternatief perspectief biedt op hun rol. Haar foto's, samen met de teksten van spoken-word kunstenaar Ine Mols, geïnspireerd op de rietplant, streven naar meer begrip van de complexiteit van het werk van Spacemakers.

Maar op de eerstvolgende pagina's beginnen we met de inzichten van zes Spacemakers: Art Partner, Circus Andersom, Future of Work, In4art, V2_ en Waag. Zij hebben, binnen het kader van het SUSTAIN-onderzoek, hun gedachten en ervaringen gedeeld over de roeping die hen aanzet tot actie. Lees mee hoe zij, elk op hun eigen unieke manier, ruimte maken voor kunst en zo bijdragen aan de transitie naar een duurzame en rechtvaardige wereld.

Maak je klaar om jezelf te bevragen, dieper te graven en geïnspireerd te raken door de roeping van Spacemakers, kunstenaars en anderen in dit cahier.

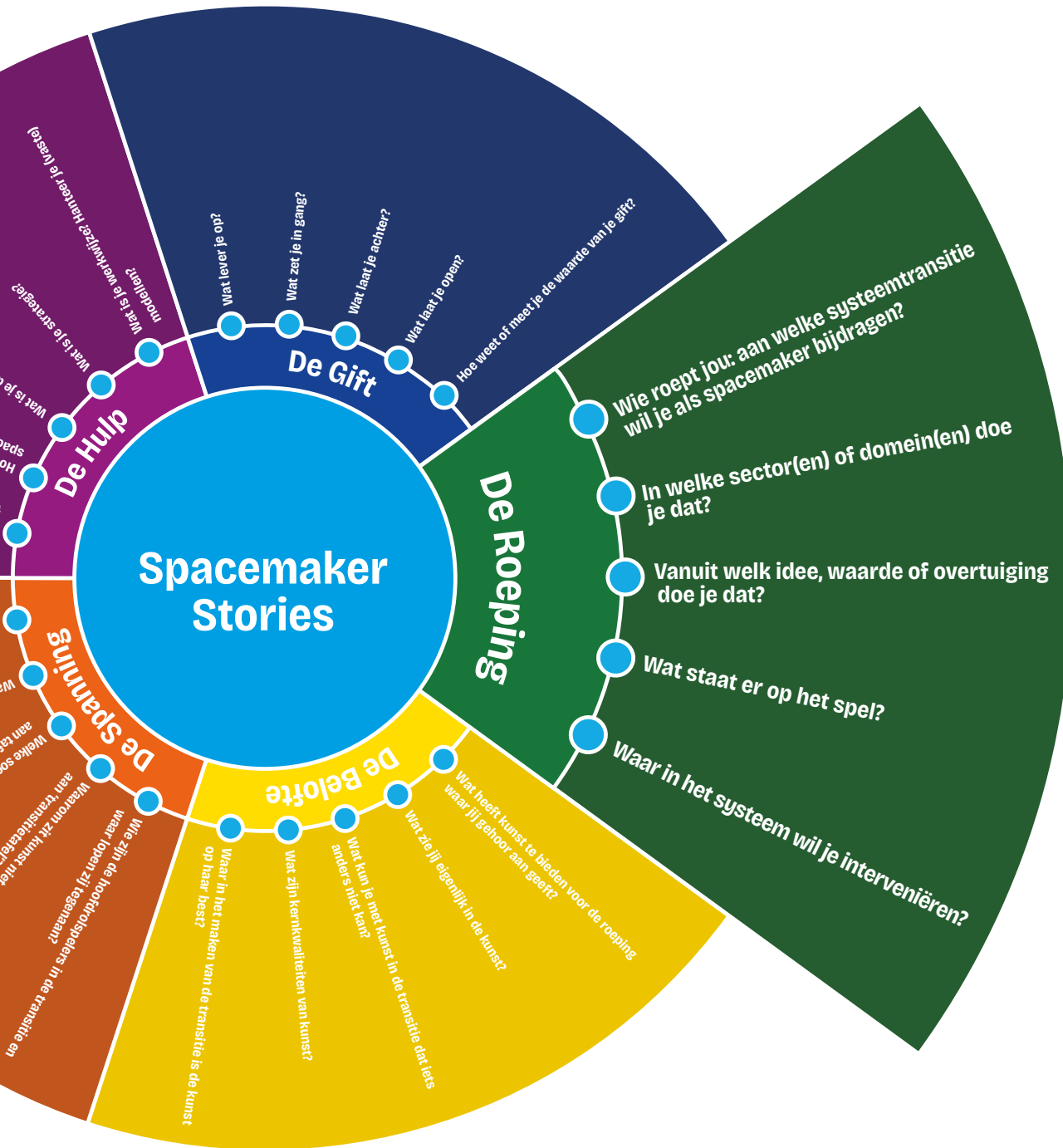
Kim Caarls

Spacemaker Stories

Elke Spacemaker heeft een uniek verhaal. Deze verhalen gaan over welke veranderingen ze willen, wat de betekenis van kunst is, hoe de spanning tussen kunst en andere domeinen benut kan worden, hoe ruimte voor kunst gemaakt kan worden en waartoe dat kan leiden.

We hebben zes Spacemakers vragen voorgelegd over hun verhaal. In het cahier over **De Roeping** gaat het over *the call to adventure*, of waartoe Spacemakers zich geroepen voelen om ruimte te maken voor kunst in andere contexten om zo tot systeemverandering te komen. Welk verschil willen ze maken? En vanuit welk idee, waarde of overtuiging doen ze dat? Wat staat er op het spel?

We vroegen de Spacemakers om woorden te geven aan hun roeping.

Wij willen zichtbaar maken wat ontzichtbaar is en ongehoorde stemmen laten horen

- ART PARTNER

Hoe kan het dat we in Nederland een grote groep hoogopgeleide, getalenteerde, creatieve denkers en doeners links laten liggen terwijl we te maken hebben met enorme maatschappelijke uitdagingen? Vanuit deze vraag werd in 2008 Art Partner opgericht.

Het is de overtuiging van Art Partner dat kunst blootlegt wat systemen en processen bedekken. Art Partner werkt dan ook samen met ruim veertig creatieve denkers zoals theatermakers, beeldend kunstenaars, dansers, filmmakers, muzikanten, filosofen en antropologen.

Het puur rationeel benaderen van vraagstukken kan nooit het verschil maken. We hebben hoofd én hart nodig en liefde, aandacht en ruimte om vraagstukken écht vast te pakken. Dat kan met het plegen van een artistieke interventie. Want een dergelijke interventie is het begin van iets groters, het zet een beweging in gang die zorgt voor een verandering die beklijft.

Een artistieke interventie plegen kan bij iedere organisatie en in iedere branche. Zo bekeken kan Art Partner overall aan de slag. Het enige wat nodig is, is de moed om van de gebaande paden af te wijken.

Van frustratie naar verwondering

- CIRCUS ANDERSOM

Circus Andersom wil graag een verschil maken door de innerlijke wereld en de fysieke verbinding met de aarde, zichzelf en elkaar te bevorderen. Als spacemaker willen ze bijdragen aan de transitie van frustratie naar verwondering, voornamelijk in het publieke domein, bij organisaties en met mensen. Ze werken vanuit de overtuiging dat mensen geholpen moeten worden om hun innerlijke wereld te bewonen, en dat verandering alleen kan plaatsvinden in de ontmoeting met anderen, dieren, planten, de hemel en de aarde.

Dit doen ze door autonome dialogen te ontwikkelen die ruimte voor verwondering behouden, ook wanneer belangen botsen en frustraties groeien. De interventies van Circus Andersom richten zich op individuen, vooral op het behartigen van de binnenkant van de mens, de binnenwereld.

Terugduwen en ruimte maken voor wat wij van waarde vinden

- FUTURE OF WORK

Future of Work wil in het economische domein ingrijpen door samen met kunstenaars, onderzoekers en het publiek diepgewortelde overtuigingen en mythen bloot te leggen, met als doel systemische verandering te bevorderen. Ze doen dit door op zoek te gaan naar onderliggende patronen in de samenleving. Future of Work streeft naar een duurzame, rechtvaardige en eerlijke economie en stelt de fundamenteën van het huidige neoliberale systeem in vraag. Er staat veel op het spel: groeiende ongelijkheid, uitputting van mens en natuur, klimaatverandering, opkomend fascisme, angst voor het onbekende, en de dominante rol van de 1% in een geglobaliseerde wereld.

Hoe kan een economie eruitzien die geworteld is in waarden als generositeit, vriendschap, verwantschap en vertrouwen en zorgt voor al het leven op aarde? Kunst wordt hierbij ingezet om te experimenteren met alternatieve economische perspectieven.

Future of Work doet artistiek participatief onderzoek. Ze proberen mensen bewust te maken dat de economie geen natuurwet is maar door onszelf is gecreëerd en we haar dus ook kunnen veranderen. De inzet is om een economie te creëren die zorgt voor alle mensen, soorten en de aarde.

Met ethiek technologie benaderen voordat het opschaalt

- IN4ART

Als Spacemaker wil In4Art graag een positief verschil maken door bij te dragen aan de klimaat- en digitale transitie. In de klimaattransitie richten ze zich op het verduurzamen van industriële processen en het voorbereiden op klimaatverandering. Binnen de digitale transitie werken ze aan het humaniseren van technologie, met aandacht voor principes als privacy, agency, transparantie, ecologie en empowerment.

Onderliggend is het idee dat hoewel men misschien niet alles kan starten of stoppen, ontwikkelingen wel bijgestuurd kunnen worden. Dit kan door middel van multidisciplinaire projecten waarin verschillende perspectieven samenkomen. In4Art benadrukt de noodzaak om ethisch met technologie om te gaan en mogelijk onbedoelde effecten van complexe technologieën goed te overdenken voordat ze opgeschaald worden.

Er is nood aan verbeeldingskracht voor de hoogtechnologische samenleving waarin we leven

- V2_

Wat V2_ onderscheidt is dat ze onafhankelijk denken en werken vanuit maatschappelijk ingebedde posities, om zo rekening te houden met de maatschappelijke complexiteit waarin technologische vernieuwing haar betekenis krijgt. V2_ doet aan spacemaking binnen de Digitale Cultuursector. Daar proberen ze ruimte te maken voor een breder publiek en proberen ze verbinding te leggen met maatschappelijke domeinen die beïnvloed worden door technologische vernieuwing.

V2_ doet dit omdat ze geloven dat verbeeldingskracht belangrijk is in onze sterk technologische samenleving. Het risico bestaat dat kunstenaars en ontwerpers steeds minder ruimte en steun krijgen om na te denken over de maatschappelijke effecten van technologische ontwikkelingen, terwijl die behoefte alleen maar groter wordt.

Stay with the trouble

- WAAG

Waag, als spacemaker, wil dingen anders doen door verschillende soorten gesprekken te voeren. Ze vinden het belangrijk om echt bij de problemen te blijven en soms kan dat een beetje ongemakkelijk zijn. Ze proberen een menselijke aanpak te volgen, door op een positieve manier verandering te brengen in wat er gebeurt.

Het doel van Waag is niet alleen om moeilijke dingen aan te pakken, maar ook om begrip, empathie en samenwerking te bevorderen. Ze doen dit vooral door kunstenaars samen te laten werken met wetenschappers en bedrijven, en ze richten zich daarbij op het maken van dingen, hoe mensen en machines samenwerken, en op duurzaamheid. Ze richten zich vaak op gelijkheid, met de nadruk op samenwerken vanuit gelijke posities.

Door de ogen van de kunst: van wie is de economie?

Interview met Olga Mink & Godelieve Spaas, door Kim Caarls

'Van wie is de economie?' In de hoge, industriële tentoonstellingsruimte van de Willem Twee in Den Bosch buigt het publiek zich met behulp van kunst over dit thema van het Future of Work festival (5 – 22 oktober 2023). Artistiek directeur Olga Mink en curator Godelieve Spaas vertellen over hun drijfveren en hoe zij zich geroepen voelen om met hun artistieke festival bij te dragen aan een collectieve economie die welzijn bevordert voor iedereen in harmonie met de aarde.

Het festival is geen plek voor passieve toeschouwers. Omringd door een collectie kunstwerken die allemaal op eigen wijze iets zeggen – of vragen - over van wie de economie nou eigenlijk is, word je als bezoeker uitgenodigd om vanzelfsprekende opvattingen over de economie te bevragen. Het festival draait dan ook om het op gang brengen van een bewustwordingsproces over de economie. Olga: "Het gaat erom dat bezoekers de kans krijgen om vanuit reflectie en dialoog actief deel te nemen. Het je verhouden tot een thema en het vinden van een persoonlijk standpunt is daarbij de eerste stap naar actieve betrokkenheid."

Alle kunstenaars dagen de bezoeker uit tot reflectie, vragen stellen en bewustwording. Zoals de metershoge quotes met prikkelende en provocerende stellingen over de economie. Of Klaas Burger, die het publiek meeneemt met zijn actie-onderzoek op zoek naar een eerlijk uitzendbureau voor Bulgaarse werkers, terwijl Carlijn Kingma met indrukwekkende kaarten inzicht geeft in de werking van ons geldsysteem en de impact op onze economische (on)gelijkheid. Oddkin vraagt zich af hoe onze stem klinkt in de economie en hoe we daarmee invloed (kunnen) nemen. Otobong Nkanga onderzoekt onze relatie met water en aarde, Paola Cirio confronteert bedrijven die misdaden tegen natuur en mensheid verdoezelen. Teresa Feldman denkt na over hoe een wereld geleid door vrouwen van kleur, transgenders en inheemse volken kan leiden tot een wereld van overvloed en daarmee kan bijdragen aan het herstel van de aarde. Arne Hendriks vraagt zich af hoe we de overvloed tegemoet kunnen krimpen. Letterlijk door als mens kleiner te worden maar ook door een manier van leven te ontwikkelen die uitgaat van minder, en het Exchange-project, van 100Hands en de onderzoeker Falk Hübner, experimenteert met alternatieve vormen van uitwisseling als route naar een eerlijke economie.

Met het festival wil Future of Work de vanzelfsprekendheid van het bestaande economische systeem bevragen en op zoek naar alternatieve manieren om de economie vorm te geven. Godelieve:

“Langzaam maar zeker zien we het economische denken en handelen ook dominant worden in andere domeinen: de zorg, wetenschap, cultuur en kunst. Het economische systeem geeft meer en meer de wereld vorm in plaats van andersom. Alle redenen om terug te duwen en ruimte te maken voor wat wij van waarde vinden. Om te zoeken naar een economie die zorgt voor alle mensen, soorten en de aarde.”

Ruimte voor kunst

Als Spacemakers proberen Godelieve en Olga met hun festival écht ruimte te maken voor kunst. En dan op zo'n manier dat de kunst niet geëconomiseerd wordt, dat de kunst niet functioneel gemaakt wordt, maar dat het zichzelf kan zijn. “Dit gaat natuurlijk ook over mijn diepste drijfveer: dat ik die hele vereconomisering van de samenleving, van de cultuur, van alles wat we doen, wil tegengaan”, aldus Godelieve.

Ze is ervaringsdeskundige. Godelieve: “Ik heb mezelf laten opeten in dat economisch domein, zowel als consultant, maar ook als danser en maker. Ik had toch altijd het idee dat iets pas goed was als het geld waard is. En het heeft jaren geduurd voordat ik de ruimte voelde in mezelf, doordat ik zo ongelooflijk doordrenkt was met dat economische denken, om daar echt naar te gaan kijken en ook anders te handelen.” Het motiveerde haar om Spacemaker te worden.

Godelieve merkt op dat de economische wereld steeds grimmiger wordt door de dreiging van klimaatverandering, grondstoftekorten en alles steeds maar goedkoper en efficiënter willen maken waardoor mens en natuur steeds meer uitgebuit worden. Steeds meer mensen voelen met haar dat er verandering nodig is. Ze stelt dat er voor de grote veranderingen die nodig zijn, ‘positie opgegeven moet worden’. Specifiek dat wij hier in het Westen positie moeten opgeven. Dat is eigenlijk een nieuw onderwerp in haar werk en leven: “Hoe kun je een andere plek innemen? Hoe kan je iets teruggeven, iets weggeven, iets loslaten, stoppen met iets doen? En dan kijken wat er in de rest van die ruimte ontstaat.” Ze haalt een recent gesprek met een collega uit Zuid-Afrika aan, dat ging over witte mensen die niet willen weggeven wat ze hebben, die krampachtig vasthouden aan hun posities, wat tot enorme conflicten leidt.

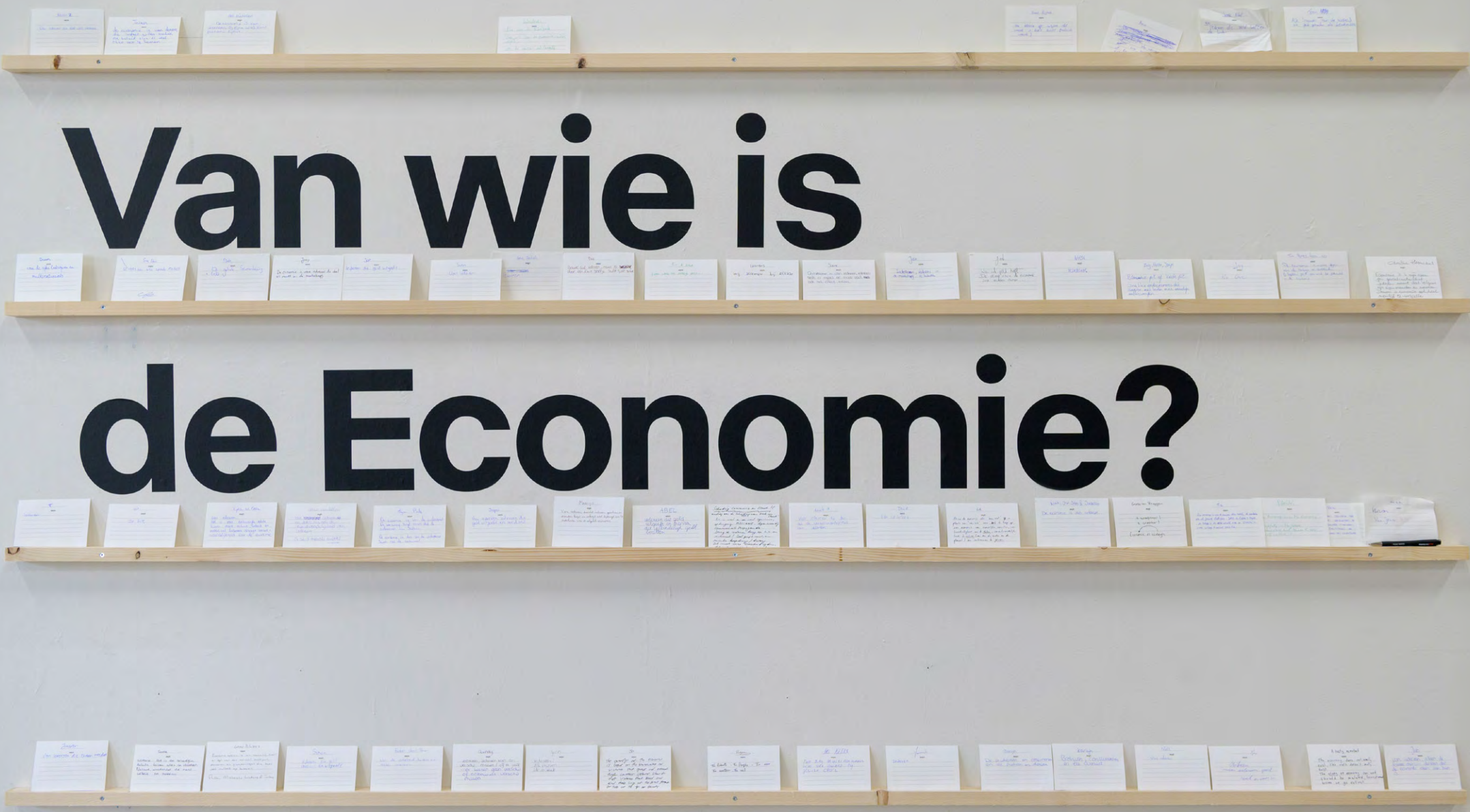

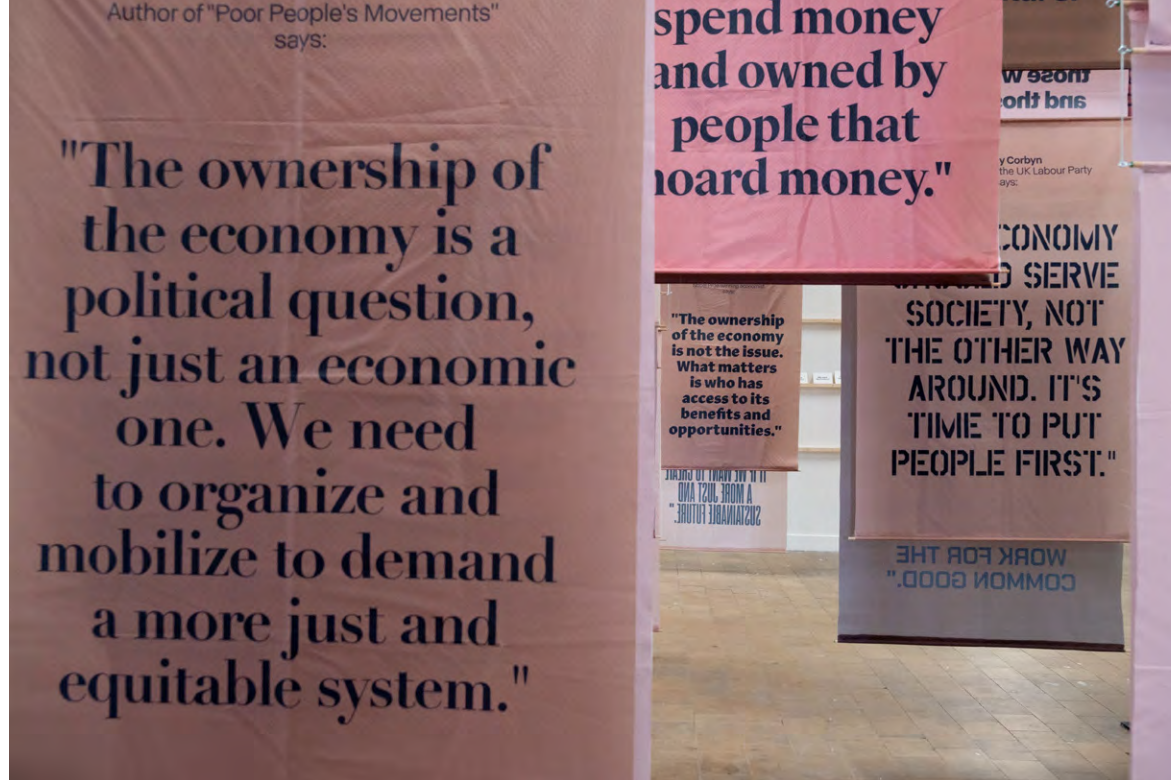
Afbeelding 1: Still uit het werk van Klaas Burger, uit zijn actie-onderzoek naar een eerlijk uitzendbureau van en voor werkers uit Bulgarije. Foto: Ben Nienhuis

Afbeelding 2: Still uit de video-installatie van Terasa Borasino, over de complexe verstrengeling tussen 'menselijke, andere-dan-menselijke en meer-dan-menselijke' wezens. Foto: Ben Nienhuis

Van wie is

de Economie?

En dat zwarte mensen vervolgens dezelfde machtspositie claimen, die even corrupt is. In plaats van zo'n strijd om machtsposities pleit Godelieve voor het opnieuw vormgeven daarvan door ruimte te maken. Dus niet simpelweg de macht overnemen, maar samen zoeken naar nieuwe posities en juist het vermijden van een machtsstrijd. "Van wie is de economie?" is daarmee ook een oproep om te verkennen wie er allemaal in het speelveld kunnen komen, wie daarin durft te stappen, en wat er dan kan gebeuren. "Kunnen we dan iets anders doen dan we al deden?", vraagt ze zich af. "Ik denk dat dit een cruciale stap is naar een andere benadering dan voorheen."

Roeping

'There's a hole in our economy where our heart should be' Deze quote, die niet voor niets op Godelieves profielfoto schittert, vat samen waar het haar om te doen is: "Mijn roeping zit echt in dat tegengaan van die vereconomisering van alles wat mij lief is en daar weer ruimte te geven voor kunst en voor wat heilig is. Mijn kernwaarden (...) zijn uiteindelijk toch helen en liefde. Hoe kunnen we met elkaar en met de aarde samen het goede leven vormgeven voor ons allemaal?"

Olga wil de diepgewortelde ideeën over economie in de samenleving begrijpen, met name op het gebied van economische groei. Ze wil de kernwaarden van de huidige economie blootleggen. Hierbij speelt de artistieke werkpraktijk een centrale rol. Omdat ze streeft naar systemische verandering, is het begrijpen van deze onderliggende waarden essentieel voor haar: "Als je zou vragen waar we in het systeem ingrijpen, dan denk ik dat Future of Work zich vooral richt op het fundament van het systeem. We beseffen steeds meer dat bestaande overtuigingen en mythen het systeem in stand houden. Alles is volledig met elkaar verweven."

Het idee voor het festival ontstond in 2020 als reactie op de gevolgen van het huidige kapitalistische systeem, dat de uitputting en exploitatie van mensen en de aarde negeert. We moeten naar een systeem waarin ontgroeien en duurzame consumptie centraal staan. Omdat zij de economie zien als de manier waarop we samen onze huishouding organiseren, willen de bedenkers van Future of Work vanuit een collectieve verantwoordelijkheid werken aan alternatieve voorstellen en praktijken voor een economie die radicaal

Afbeelding 4: Installatie Van wie is de Economie? Foto: Ben Nienhuis

Afbeelding 5: De interactieve en participatieve omgeving in het Werkwarenhuis, van ConstructLab. Foto: Ben Nienhuis

zorgt voor al het leven op aarde. Het festival legt dan ook sterk de nadruk op co-creatie, waarbij kunstenaars, curatoren, het festivalteam, samenwerkingspartners en het publiek actief bijdragen aan een dynamische tentoonstelling.

Godelieve gelooft in de kracht van veel mensen die zich inzetten voor verandering. Ze voelt zich gesteund omdat dit streven zo wijdverspreid is: "Als ik de enige was die geroepen was, dan denk ik niet dat ik het zou doen, maar het is zo breed en op zoveel plekken dat er geëxperimenteerd wordt. En ergens zal er een zijn die het tipping point is. Nou, dat zal ik niet zijn, maar ik zal er wel mede voor gezorgd hebben dat dat tipping point er kan komen."

Collectiviteit in de praktijk

Naast de Willem Twee vindt het festival ook plaats in het Werkwarenhuis. De kunstwerken op deze locatie gaan over actie, maken en 'collectiviteit oefenen'. Hier staat de essentiële vraag centraal: 'Als de economie van jou is, welke economie willen we dan samen creëren?' Met de nadruk op collaboratieve kunstpraktijken, waarbij kunstwerken niet slechts passief worden bekeken, maar actief worden vormgegeven met het publiek, wordt het publiek aangemoedigd om gezamenlijke ervaringen te beleven. Zo leggen ze samen de fundamenten voor een nieuwe economie die geworteld is in collectiviteit, duurzaamheid en gelijkheid. De kunstwerken dienen als verkenningen van de mogelijkheden die ontstaan wanneer we gezamenlijk werken aan een economie die gunstig is voor zowel ons als de planeet. Olga: "Cultuur vormt economie en omgekeerd. In dat speelveld doen wij artistiek en participatief actie onderzoek naar andere regels en verhalen voor de economie van morgen."

Een van de uitdagingen als Spacemaker als het gaat om samenwerking, zeker met partijen uit heel verschillende sectoren, is dat er soms echt barrières geslecht moeten worden. Godelieve vertelt hoe zij dat doet: "Ik ben iemand die qua taal, en vaak ook qua beeld en qua vorm, doorgangen maakt, een soort van mycelium, tussen die verschillende werelden. Tussen kunst en economie en tussen wetenschap en kunst, en wetenschap en economie en de praktijk."

Afbeelding 6: Workshop, geleid door kunstenaar/ontwerper Cynthia Hathaway: een praktische ervaring met werken met lokale wol om het huidige wolsysteem en de potentie ervan als een gouden vacht te bespreken. Foto: Ben Nienhuis

Afbeelding 7: Waterwerken van Geld door Carlijn Kingma. Tijdens het festival werden zowel haar representatie van ons huidige geldsysteem als drie mogelijke scenario's voor de toekomst getoond: De vallei van schuldenvrij geld, De republiek van de duizend munten en De agora van democratisch geld. Foto: Ben Nienhuis

"Economy creates, transforms and destroys relations between us and others things."

"The economy should be a shared ecosystem, owned not just by humans, but by all species and beings, where AI serves as a guardian of equitable prosperity for all."

"The economy is a system of oppression. It is designed to keep people in their place and prevent them from moving up the social ladder."

"The economy is not a game of winners and losers, but a system that can be designed to promote shared prosperity and well-being."

"THE ECONOMY IS TOO IMPORTANT TO BE LEFT SOLELY IN THE HANDS OF THE GOVERNMENT OR THE PRIVATE SECTOR. IT REQUIRES A COLLABORATIVE EFFORT BETWEEN THE TWO."

"WE NEED TO EMPHASIZE THE IMPORTANCE OF SOCIAL RELATIONSHIPS AND MUTUAL OBLIGATIONS AND CREATE ECONOMIES THAT PRIORITIZE THE NEEDS OF COMMUNITIES OVER INDIVIDUAL GAIN."

"THE ECONOMY IS A HUMAN INVENTION AND IT CAN BE DESIGNED AND RUN IN THE INTERESTS OF ALL."

"EARTH IS NOW OUR ONLY SHAREHOLDER."

"Sheep Shepherds- Woolland- Seeds- Micro-organisms- YouMeWe"

"WHO OWNS THE ECONOMY? THOSE WHO HAVE THE POWER TO CONTROL IT."

"THE REAL QUESTION IS NOT WHO OWNS THE ECONOMY BUT WHO BENEFITS FROM IT."

"The economy is not just about numbers and markets. It's about people and their lives. We need an economic system that serves everyone, not just the wealthy few."

"THE ECONOMY BELONGS TO ALL OF US. AND WE NEED TO TAKE RESPONSIBILITY FOR IT IF WE WANT TO CREATE A MORE JUST AND SUSTAINABLE FUTURE."

Ironie

Als je als organisatie streeft naar een alternatieve economie dan kun je niet anders dan je afvragen of de economie van je eigen organisatie bijdraagt aan die verandering. De curatoren stelden zichzelf de vraag of één groot jaarlijks festival de meest werkzame route is naar het smeden van een groeiende community die werkt aan die alternatieve economie. Is het niet beter, robuuster en vooral duurzamer om dat te spreiden over het jaar en aan te sluiten bij bestaande events, congressen en festivals? Ook als het gaat om de energie die nodig is van mensen om dat ene festival te organiseren, dat is een vorm van uitputting die met een klein team nauwelijks volhoudbaar is.

Godelieve beschrijft hoe alle werken eigenlijk strategieën zijn over hoe je iets zou kunnen veranderen in de economie. "We hebben een hele verzameling strategieën en die zijn door die festivalweken heen eigenlijk alleen maar aangevuld. De vraag is: kunnen we dit gesprek voorzetten? Niet in een jaarlijks evenement maar in een voortdurend gesprek op allerlei plekken in de stad, in andere steden en op het platteland, met steeds weer die vraag van 'als die economie van jou is, hoe zou jij het dan willen?'"

Een systeemverandering vraagt ook verwevenheid met andere projecten, activiteiten, instellingen. Daarom gaat Future of Work verder met een estafette van ontmoetingen die zich voortdurend in verschillende vormen op verschillende plekken oppoppen. Een estafette van ontmoetingen tussen kunst, economie en publiek tijdens congressen en festivals aan de hand van een reizende multimediale installatie die telkens zowel het begin van het gesprek is als het verslag ervan.

Daarmee gingen ze al van start in Jatiwangi Indonesië en in Rotterdam tijdens de tentoonstelling van 004-collective - 1 SQUARE METER at Borgerstraat Studios 2-4 February 2024, parallel to ART ROTTERDAM.

Zo weven ze verhalen uit alle hoeken van Nederland en de wereld samen om die weer te verbinden met de artistieke praktijken en economische vernieuwers in 's-Hertogenbosch.

Afbeelding 8: Installatie Van wie is de Economie?. Foto: Ben Nienhuis

Afbeelding 9 en 10: Workshop Olga Mink at PKN Jakarta ism Jatiwangi Art factory. Foto: Jatiwangi Art factory

The art of (be)longing

TINEKE ABMA

Prof. Dr. Tineke Abma is hoogleraar Ouderen-participatie in het Leids Universitair Medisch Centrum, afdeling Public Health & Eerstelijns-geneeskunde en Directeur-bestuurder van Leyden Academy on Vitality and Ageing.

We vroegen haar naar haar roeping, hoe ze die ontdekte en hoe ze daar invulling aan geeft.

Mijn roeping

Wie of wat roept mij? Het is een vraag die van alles in gang zet. Ik heb er niet meteen een antwoord op, maar door het begrip ervaar ik ruimte. Dat is waarschijnlijk waar het Spacemakers om gaat: kunstenaars of niet-kunstenaars die binnen de gevestigde orde ruimte scheppen voor creativiteit, verbeelding en het onbepaalde.

Eerste associatie: als meisje wilde ik zuster worden. Was dat een roeping? Deels. Het was vooral iets wat meisjes deden. Ik had zelfs een verpleegsterpakje waar ik de rol alvast mee oefende. Het was een rol die, zo ontdekte ik later, niet echt bij mij paste. Misschien kwam dat vooral door de organisaties waarin die rol met zoveel regels was omgeven?

Tweede associatie: ik voel me geroepen als iemand een appèl op me doet. Ik herinner me ervaringsdeskundig co-onderzoeker Annyk die me in een onderzoek naar de Crisishulpverlening confronteerde met de belofte om echt te participeren in onderzoek. Of we rekening wilden houden met haar psychiatische kwetsbaarheid, ook als dat niet paste in de planning? Ik kon niet anders dan gehoor geven aan haar verlangen.

Dit is een situatie die de Joodse filosoof Emmanuel Levinas als volgt omschrijft: 'het gelaat van de

Ander' doet een beroep op je. De mens die jou heeft 'uitverkoren' kijkt je in de ogen en brengt je uit het lood. Je wordt uit het centrum gedrukt, er vindt een de-centrering plaats. Het gaat niet om jou, maar om die ene Ander. Op dat moment komt je morele identiteit tot ontwikkeling; vanuit nabijheid en geraaktheid ontstaat een verbondenheid. Daaraan bijdragen is mijn diepste roeping.

Er dicht op zitten

Socioloog Zygmunt Bauman spreekt van 'morele afstand' als het fenomeen waarin een handeling losgekoppeld is van de consequenties. Binnen moderne organisaties doet dit zich regelmatig voor. Denk aan besluiten die vanuit bestuurskamers worden genomen zonder dat de bestuurders zien wat de consequenties zijn. Of denk aan statistische modellen waar onderzoekers mee werken; de mens is daar ver te zoeken. Beeldschermwetenschap.

Ik moet denken aan Kinke Kooi, een Friese kunstenaar die al jaren bouwt – of beter gezegd tekent - aan een oeuvre en onlangs is ontdekt. Ze vertelt dat ze op de kunstacademie ervoer dat ze te veel afstand had tot haar object. Pas toen ze boven op haar werk ging zitten en zelf verdween in haar werk, ontstond er iets dat uniek is. Kinke maakt pastelkleurige werken met talloze plooiën en eindeloze doorkijkjes. Ze wil met haar werk een 'visueel vacuüm' opvullen; laten zien wat doorgaans in de kunstwereld niet is te zien. Het is werk waar het bredere perspectief ontbreekt; het voert je mee in huiselijke, intieme werelden.

Een werk spreekt me in het bijzonder aan: 'Under the surface'. Omdat de onderwaterwereld naar onderstromen in ons leven verwijst. Net als al haar werk heeft het eindeloos veel details, zoals een mini-huiskamer-tje met gordijntjes die opengaan en die je kunt vergelijken met de baarmoeder, een pilstrip die verwijst naar seksuele vrijheid, een parelsnoerketting die alles verbindt, tissues om tranen te drogen of snot af te vegen en minuscule teksten. Naast de onderwereld is er een bovenwereld met wulpse bloemen.

Net als Kinke zit ik in mijn onderzoekswerk graag dicht op de werkelijkheid, omdat dit mij de gelegenheid geeft om me te laten raken en de gevolgen van mijn handelen te ervaren. Bovendien: door het verkleinen van de afstand ontstaat een ander perspectief op de werkelijkheid, verschijnen fenomenen die doorgaans niet onderzocht worden. Net als Kinke maak ik graag het onzichtbare, andere of abjecte in onze samenleving zichtbaar. Wat zien we niet of willen we liever niet zien, maar is er wel? Van wiens levens weten we feitelijk nauwelijks iets, terwijl we er wel allerlei beelden over hebben geconstrueerd? Van of voor wie sluiten wij ons af; door wie of wat willen we ons niet laten raken?

Denk aan levens van oudere migrantenvrouwen. We zien hen niet, omdat ze ver van ons af staan en we eigenlijk niet geïnteresseerd zijn in hun levens. We veronderstellen dat zij 'slechts' binnenskamers zorg dragen voor hun gezin, maar geen maatschappelijke bijdrage leveren. We nemen aan dat zij de taal niet goed spreken en weten niet hoe we contact moeten leggen. Een voorbeeld daarvan is het verhaal van Afifa. Door heel dichtbij haar te zijn vertrouwde ze me haar levensverhaal toe.

Afifa en Othing

Afifa Tadmire is 73 jaar oud en een vrijgevochten vrouw die op jonge leeftijd zelf besloot om vanuit Marokko naar Nederland te komen voor studie. Ze zegt me dat zij haar levensverhaal nog nooit heeft verteld ten overstaan van anderen. Keer op keer krijgt ze te horen dat ze de taal niet goed spreekt, dat ze een accent heeft en mogelijk speelde die hoofddoek ook een rol? Op den duur leidt het ertoe dat ze haar verhaal niet meer onbevungen deelt met buitenstaanders.

Vrouwen zoals Afifa hebben te maken met processen van Othing. Het gaat hier om sociale constructie-processen waarbij een wij-zij tegenstelling wordt geconstrueerd door bepaalde kenmerken toe te schrijven aan een minderheidsgroep, waarmee

Door het verkleinen van de afstand ontstaat een ander perspectief op de werkelijkheid, verschijnen fenomenen die doorgaans niet onderzocht worden

Afbeelding 2: Samen dansen bij Sfera. Foto: Janine Schrijver

de superioriteit van de meerderheid wordt onderstrept. Oudere migranten worden daarmee als een homogene categorie neergezet met stereotiepe kenmerken. Die kenmerken gaan voorbij aan de verschillen binnen de groep en maken dat degenen die een minderheid vormen meer moeite moeten doen om te participeren.

Ik zie hoe Afifa geniet als zij in het centrum van mijn aandacht is. Ze straalt. Ze omhelst me, minutenlang slaat ze haar armen om me heen. Dat zie ik ook bij de migrantenvrouwen in Amsterdam-Oost. Een groep van twaalf vrouwen op leeftijd deed mee aan een Photovoice project: aan de hand van foto's vertelden ze hun verhaal. Eindelijk vonden ze een communicatieve ruimte waar ze zich veilig en vertrouwd voelden. Ze getuigen, ze doorleven en ze duiden hun eigen leven; we dragen zo bij aan epistemische rechtvaardigheid.

Epistemische rechtvaardigheid wil zeggen dat ieder mens het recht heeft om drager te zijn van kennis. Ethica Miranda Fricker spreekt van een fundamentele menselijke capaciteit die onrecht wordt aangedaan als we iemand bij voorbaat op structurele basis op grond van diens sociale positie uitsluiten van het proces van kennisproductie: 'To be wronged in one's capacity as a knower is to be wronged in a fundamental human capacity.'

We zien nu conceptueel gezien een logische viertrap. Ten eerste is er de morele afstand. We sluiten ons af en laten ons niet raken door de Ander. We zijn onaanraakbaar. Op de tweede plaats zorgt deze morele afstand ervoor dat er een proces van Othering op gang komt. De Ander lijkt in niets op ons, zo ontstaat een wij-zij binariteit. Op de derde plaats zorgt deze Othering ervoor dat we mensen niet langer zien als kenners van de werkelijkheid.

Tenslotte, leidt dit proces tot gevoelens van non-belonging. De ervaring van een unheimische wereld waar jij als mens niet bij hoort.

Om deze negatieve keten te doorbreken is nabijheid in onderzoek nodig, zodat epistemische rechtvaardigheid ontstaat die belonging mogelijk maakt. De nabijheid maakt het mogelijk om geraakt te worden.

Sfera en belonging

Er ontstaat vanuit die nabijheid inzicht in de wereld van oudere migrantenvrouwen en wat voor hen betekenisvol is. Opmerkelijk is dat zij zich zo thuis voelen bij dansgroep Sfera, een buurtinitiatief onder leiding van Tadiana de la Fuente. Daar voelen de vrouwen zich veilig en geborgen, en ervaren ze de helende kracht van samen dansen (Zie afbeelding 2). Het is bijzonder dat ze ons toelaten tot hun wereld, een wereld die tot nu toe afgeschermd is van de buitenwereld.

Wat opvalt is dat deze vrouwen niet zozeer de behoefte hebben om te participeren in de samenleving, ze willen vooral gehoord en gezien worden en erbij horen: (be)longing. Dat vinden ze bij Sfera.

(Be)longing

Terug naar de behoefte om erbij te horen. Die universele waarde van belonging vind ik terug bij grote denkers en filosofen die reflecteren op *La condition humaine*. Vredestichter en aartsbisschop Desmond Tutu zei ooit: 'We are because we belong.'

Belonging is een prachtig maar ook lastig te vertalen woord, dat als je het langzaam uitspreekt – Be Longing – klinkt als een samenvoeging van twee werkwoorden: *being* en *longing*, oftewel 'zijn' en 'verlangen'. Je zou kunnen zeggen dat het menselijke verlangen naar verbondenheid, *longing*, uiteindelijk noodzakelijk is voor ons mens-zijn, *being*. Oftewel, we kunnen niet zonder elkaar en zijn wederzijds verwikkeld en afhankelijk. Afhankelijkheid is zo gezien niet

louter iets negatief, namelijk een beperking van onze vrijheid en autonomie, zoals we vaak veronderstellen, maar verrijkend.

Verder vind ik het opmerkelijk dat in het Engels de woorden voor verlangen, *longing*, en ergens bij horen, *belonging*, heel dicht bij elkaar. Ze liggen als het ware in elkaars verlengde en lijken daarmee hetzelfde uit te drukken. Schrijfster Joke Hermsen zegt het in haar laatste boek 'Onder een nadere hemel. Over heimwee en vertepijn': zo: 'Elk verlangen wordt dus niet slechts door een ontbreken aangewakkerd, maar ook door een iemand of iets willen toebehoren.'

Belonging verwijst daarmee naar een verlangen - een longing to belong - een diep menselijk verlangen om erbij te horen zonder concessies te doen aan eigenheid. Als (oudere) mens ben je voor je gevoel van belonging afhankelijk van de erkenning en het respect vanuit je omgeving. Belonging veronderstelt daarmee een wederkerige beweging tussen context en persoon; tussen welkom heten en welkom weten; tussen ruimte geven en ruimte innemen. Het zich geborgen weten hangt, volgens Zwarte feministe bell hooks, af van de mate waarin de omgeving bereid is om gemeenschappen te bouwen waar de eigenwaarde niet wordt ontleend aan superioriteit ten opzichte van de Ander, maar uit relaties tussen mensen die elkaar toebehoren.

Belonging is daarmee niet passief. Het vraagt om relationeel werk waarbij het binaire schema van Wij versus Zij wordt bevraagd. Want precies daar, in het middengebied, in de relatie, vindt de in- en uitsluiting plaats.

Kunst raakt en verbindt voorbij woorden

Kunstenaars en designers hebben daarin veel te bieden. Zij zijn als het ware meesters in het aangaan van contact; zij stellen zich met al hun zintuigen open voor wat zich aandient. Ze zijn responsief en ontvankelijk en praktiseren morele nabijheid door zich te

laten raken. Daarmee realiseren zij belonging. Zij zijn niet zozeer gericht op het gebrek of ziektebeeld (een vorm van Othering), maar kijken naar alles wat zich aandient, de hele mens. Het gaat hen om een creatief proces waarbij wezenlijke ervaringen en gevoelens tot expressie komen, en dat doen zij met zorg en vanuit zorgzaamheid. Het gaat mij hier niet alleen om kunst met de grote K, maar om de zintuiglijke ervaring zoals in de oorspronkelijk betekenis van het Griekse *aisthesis*. Zo bezien schuilt er in ieder mens een kunstenaar.

Een goed voorbeeld vind ik de inclusieve dansgroep van Marc Vlemmix. Marc heeft op relatief jonge leeftijd Parkinson gekregen. Het ergste is dat hij zich gereduceerd voelt tot patiënt. Dans bevrijdt hem uit het harnas van de patiëntenrol. Plots kan zijn lichaam meer, worden grenzen verlegd, is de ziekte

niet langer een vijand, en kan hij zichzelf en anderen weer omarmen door samen te dansen. Door de dans houdt hij het vol: 'Ik dans dus ik besta' - een knipoog naar Descartes' *cogito ergo sum*. In de dans komen woordeloze emoties en herinneringen die opgeslagen liggen in het lichaam komen tot expressie. Ze bieden een onbeschrijflijke schoonheid, herkenning en troost voor deelnemers en kijkers.

Geen effect zonder affect

Wat maakt nu dat dans, theater of samen zingen zoveel te bieden heeft, en hoe onderscheidt zo'n activiteit zich van bijvoorbeeld fysiotherapie?

In het zoeken naar een antwoord op die vraag kunnen we niet heen om de nabijheid en belichaamde

ervaring van kunst en de affectieve dimensies ervan. Hier is het werk van de Franse filosoof Gilles Deleuze behulpzaam. Hij omschrijft affect als het lichamelijk geraakt zijn door een gebeurtenis, waarbij de rede buiten spel staat. Dit wil zeggen dat de intense beleving zich voltrekt voordat de ratio of het intellect zich ermee kunnen bemoeien, hetgeen laat zien dat ons bewustzijn zich uitstrekt over een veel bredere bandbreedte dan die van de cognitie. '*Affect is connected to ... a sense of aliveness*', zegt hoogleraar Toegepaste Theaterwetenschappen James Thompson.

In kunst gaat het niet zozeer om de overdracht van informatie of betekenis, maar primair om de sensuele, zintuiglijke gewaarwording. Er vindt een intensivering van de ervaring plaats en mensen worden tijdelijk even uit hun alledaagsheid getrokken. Er resoneert iets in mensen en die 'gevoelsklank' brengt een bezieling teweeg. Dat is waarom kunst raakt en verbindt voorbij woorden, en *belonging* realiseert. En dat is waarom mijn team en ik de affecten bestuderen in ons onderzoek naar kunst met ouderen.

We focussen niet op meetbare effecten en klinische uitkomstmaten zoals minder stijfheid of betere mobiliteit, maar kijken juist naar de beleving op het moment dat ouderen participeren in een kunstactiviteit (zie afbeelding 3).

Slot

We are because we belong, zei Desmond Tutu. We doen wel alsof we onafhankelijk zijn, maar in wezen zijn we door en door verbonden met de wereld om ons heen. In het appél dat de Ander op ons doet en de verbinding worden we mens; worden we gezien, gehoord, getroost en erkend, en kunnen we omgekeerd zin en betekenis ervaren door er te zijn voor de ander. Kunstenaars weten als geen ander om een ruimte te creëren waarin deelnemers elkaar ontmoeten van mens tot mens en dragen zo bij aan mijn roeping: met mijn werk bijdragen aan een wereld waarin mensen zich geborgen weten en elkaar toebehoren, kortom *belonging*.

Afbeelding 3: Samen dansen bij Sfera. Foto: Janine Schrijver

Wij leven niet in een tijdperk van verandering, maar een verandering van tijdperk.

- Jan Rotmans

De wereld staat in fik en ik zou het willen blussen maar het vuur is groter dan ik.

- Froukje Veenstra

Wij [als Spacemakers] wijzen de prangende kwesties of zorgen in de samenleving aan, in het bijzonder met betrekking tot het milieu of maatschappelijke ecologische omstandigheden. Op basis van deze problemen formuleren we vragen. Kunstenaars dragen bij met hun eigen vragen, door ze te integreren in deze clusters van activiteit.

- Spacemaker

Later zal men terugkijken naar deze periode en vragen: waar was je toen het erom ging? Bleef je staan toekijken of ging je de arena in en heb je geprobeerd om echt iets te veranderen?

- Jan Rotmans

Het concept van zelforganisatie, of emergentie, is intrigerend omdat het niet inherent positief of negatief is. Als Spacemaker moet je ethische, morele en maatschappelijke waarden en behoeften overwegen. Vervolgens kun je deze elementen in een petrischaaltje combineren om samenwerking en groei te bevorderen.

- Spacemaker

Als Spacemaker ben je een integraal onderdeel van de interacties en relaties die zich ontploegen. Vergelijkbaar met de dynamiek tussen materialen die reageren in een petrischaaltje. Vormen en patronen ontstaan organisch door dit proces, dat iteratief van aard is. Hoewel je een intuïtie kunt ontwikkelen voor het sturen van de groei van mineralen, is het belangrijk om op te merken dat de mineralen zelf autonoom groeien. In plaats van ze te bevelen op een specifieke manier te groeien, observeer je hun natuurlijke groeipatronen, vind je ze intrigerend en blijf je itereren op basis van de voortdurende relatie met de materialen.

- Spacemaker

Do the work

Interview met Kees Klomp,
door Kim Caarls

Op een zeer zachte decemberdag (zo een die alle eerdere klimaatrecords laat sneuvelen) sprak ik Kees Klomp online over zijn roeping en zijn activisme. We beginnen meteen bij het weer: 2023 was het warmste jaar ooit sinds het begin van de metingen in 1850. Een confronterend gegeven voor wie zich druk maakt om klimaatverandering, en het daarmee samenhangende verlies van biodiversiteit, toenemende armoede, en ongelijkheid. Ik vind dat grote vraagstukken die me behoorlijk kunnen overweldigen. Kees begrijpt goed hoe dit soort nieuws ons naar de keel kan grijpen. Dat doet het bij hem ook. Toch gelooft hij dat we een verschil kunnen maken.

In dit cahier over De Roeping draait het om het verschil dat wil je maken, hoe je je geroepen voelt om bij te dragen aan een systeemverandering. Hoewel ik die oproep om bij te dragen zelf ook ervaar, merk ik tegelijk dat zodra we het over systeemverandering hebben, het groots wordt. Te groot soms. Niet omdat de noodzaak van die systeemverandering voor mij onduidelijk is, maar omdat de omvang van de crisis zo overweldigend is: het gaat over het klimaat, over alle kinderen die dagelijks sterven door oorlog, geweld, of armoede, terwijl elders op wereld mensen van gekkigheid niet weten wat te doen met hun geld.

Het gaat om al die mensen die verdrinken in zee op zoek naar een beter leven, omdat we zo krampachtig onze grenzen willen beschermen dat we iedere menselijke maat verloren zijn.

Hoe kan je ervoor zorgen dat de moed je niet volledig in de schoenen zakt? Dat vroeg ik aan Kees Klomp. Om zelf niet volkomen moedeloos te worden, schreef hij een kinderboek. Omdat grote veranderingen soms heel overweldigend zijn dacht Kees, "zou je die grote systeemverandering die nodig is, ook kleiner kunnen maken, persoonlijker en dichterbij?" Dat dat kan, laat hij zien in zijn voorleesboek 'De Regenmaker', waarin het vogeltje Olla de kracht van kleine stapjes laat zien. Door kleine stapjes kan je grootse dingen bereiken. Een hoopvol boek in donkere tijden, als je het mij vraagt.

Activisme

Net als Olla zet Kees zich in, maar dan voor een radicaal nieuw economisch narratief: de Betekeniseconomie. Zijn narratief gaat verder dan het centraal stellen van het welzijn van alle mensen; het plaatst de natuur als geheel centraal. Kees pleit voor het

Het proces van het je aantrekken, dat is waar purpose over gaat. Het is de bewuste keuze om je leven groter te maken dan alleen dat van je eigen belang en je eigen leefwereld.

In werkelijk elk oprichtingsverhaal van elke sociaal ondernemer, zit een roeping.

Er is geen sociaal ondernemer die zijn onderneming is begonnen met 'ik heb niks beters te doen'. Er is altijd een specifiek moment en dat is heel bijzonder.

creëren van een economische ecologie waarin de mens zich aanpast aan de natuur, in plaats van andersom. Ik ben nieuwsgierig naar zijn wording en vroeg hem waar zijn activisme vandaan komt:

Lachend: "Ik ben volgens mij activistisch geboren! Nee, dat niet. Maar ik ben altijd iemand geweest die zich dingen heeft aangetrokken. En ik heb een hele bijzondere opa gehad. Op de zaterdag, als ik op mijn fietsje naar mijn opa en oma ging, zaten wij onder het genot van een kop thee de hele middag over de toestand in de wereld te praten. Mijn opa was één van de meest sociale, invoelende wezens die ik ooit heb ontmoet, die alles voor andere mensen deed en die ook heel goed kon uitleggen waarom het belangrijk was om activist te zijn, om het verschil te maken. En ja, dat dat heeft mij gevormd, hè, dat is persoonsvorming."

Kees vertelt dat de vraag over roeping, over wat mensen drijft om bij te dragen aan verandering, hem ook bezig heeft gehouden. Zo heeft hij sociaal ondernemers geïnterviewd, waar bij de gemene deler is dat mensen zich de ellende in de wereld aantrekken, een *purpose* voelen, zoals Kees dat noemt.

"*Purpose* wordt door heel veel mensen platgeslagen als een soort zelfstandig naamwoord. Iets wat organisaties zich

toe-eigenen na een dag op de hei met een witte flip-over vol met dure woorden. Met het idee dat jij je 'purpose' vindt. Dat is totale onzin. *Purpose* vindt jou en sociale ondernemingen zijn wat mij betreft het levende bewijs daarvan. In werkelijk elk oprichtingsverhaal van elke sociaal ondernemer, zit een roeping. Dat zit in een verhaal waarin de ondernemer persoonlijk aangesproken wordt door een maatschappelijk probleem. Er is geen sociaal ondernemer die zijn onderneming is begonnen met 'ik heb niks beters te doen, laat ik dus armoede de wereld uit helpen of zo'. Nooit. Er is altijd een specifiek moment en het is ook heel bijzonder dat die ondernemer in kwestie dat verhaal nog vaak heel levendig voor ogen heeft. Dus het proces van het je aantrekken, dat is waar *purpose* over gaat. Het is de bewuste keuze om je leven groter te maken dan alleen dat van je eigen belang en je eigen leefwereld."

Ik herinner me het moment dat ik me voor het eerst geroepen voelde. Het was rond 1988, ik was een jaar of negen, en ik zag op televisie een item over de bio-industrie. Daar schrok ik zo van, dat ik per direct besloot geen vlees meer te eten. In het Brabantse dorp waar ik opgroeide, waar een fabriek altijd de geur van mengvoeder over het dorp blies, werd mijn besluit niet meteen omarmd. Mijn oma deed haar best, maar vond het maar ongezellig en ongezond en probeerde steevast mij te overtuigen dan tenminste toch 'een klein bietje'

vlees te eten. Ook Kees voelde zich voor het eerst geroepen in zijn vroege jeugd:

"Er is een heel bepalend moment geweest. Ik was een jaar of tien. We zaten te eten en ik weet nog dat er een ingelast journaal was over Nigeria, want daar was een ramp aan de hand [de Biafraoorlog]. Ik kan me dat beeld nog heel erg goed herinneren. Op de televisie zag ik letterlijk een kind sterven en ik weet nog dat ik mijn bord wegschoof. Ik kon niet meer eten. Ik werd zo geraakt door wat ik daar zag. En ik kan me ook nog herinneren dat mijn moeder tegen mij zei: 'van ja, maar eet nou je eten op jongen, want het is verschrikkelijk wat daar gebeurt. Maar dat is daar en dit is hier en jij kunt hier niks aan veranderen.'"

"De zaterdag daarop ging ik op mijn fietsje naar m'n opa en die had een volstrekt andere reactie dan mijn moeder. Mijn opa zei tegen mij: 'ja, maar het is heel goed dat je geen hap meer door je keel krijgt, want het is natuurlijk gewoon onacceptabel dat wij hier het eten in de klike gooien en er daar op een paar uur vliegen mensen doodgaan. Dat is geen toeval, dat is een distributieprobleem.' En ik weet nog dat ik daarna terug naar huis fietste en besepte dat het niet waar was wat mijn moeder zei. Het is niet daar, het is hier. Wij doen hier dingen waardoor daar mensen honger hebben."

Hoop in bange dagen

Kees vertelt ook over de geboorte van zijn jongste zoon, die de klimaatactivist in hem wakker heeft geschud: "Dat was een tweede super bepalend moment waarop ik tegen mezelf zei: dit is mijn roeping. Van de tijd die ik nog heb, ga ik 24 uur per dag, zeven dagen in de week strijden voor de generatie van mijn zoon. En voor al die kinderen die sindsdien zijn geboren, die zelf niet kunnen opkomen voor hun belangen, maar wel eigenlijk alles wat wij nu kapot maken, gewoon voor hun rekening krijgen."

"Tegelijkertijd vind ik het gewoon ook heel zwaar. Want zoals nu weer met die klimaattop in Dubai en je gewoon ziet dat het helemaal niet over onze kinderen gaat. Het interesseert ze allemaal geen fuck, het gaat alleen maar over geld. Ja, dan vind ik het heel erg moeilijk om nog iets van hoop te houden, eerlijk gezegd."

Dat kan ik me goed voorstellen. Waar put je dan hoop uit?

"Ik put hoop uit het boeddhisme. Ten eerste omdat het boeddhisme lijden erkent als een wezenlijk onderdeel van het leven. Dus ik kan het verdragen. En het tweede wat het boeddhisme mij leert, is om vriendschap te sluiten met al je emoties. Dus verdriet en woede, zelfs wanhoop, zijn ook maar gewoon emoties."

En zo'n overtuiging van 'lijden hoort erbij', hoe verhoudt die zich tot jouw activisme, waar je eigenlijk wil strijden tegen het lijden?

"Ik strijd niet tegen het lijden. Kijk, hoop is in de boeddhistische zin van het woord 'je inspannen voor het goede, zonder zekerheid dat je inspanningen ook beloond zullen worden'. Dus hoop is pas hoop op het moment dat je het gewoon doet, zonder verwachtingen te koesteren. Alles wat ik doe is gericht op de meest profane les is die ik ooit van mijn leermeester heb gehad, drie woordjes: do the work."

"Je kunt niets anders doen dan je inspannen voor het goede, met liefdevolle vriendelijkheid en compassie en mededogen voor alle levende wezens. Die inspanning is voor mij voldoende, en ik weet niet of het resultaat heeft. Maar het feit dat ik het doe, is voor mij al voldoende."

Kunst en de utopie

Per één januari is Kees Klomp aan Hogeschool Windesheim begonnen als programmamanager om daar een nieuw programma in te richten over *agency*. "Met het programma over *agency* wil ik een soort vrijplaats voor activisme te creëren binnen de hogeschool", vertelt Kees enthousiast, "Om te beginnen ga ik niet lesgeven, ik ga ze dingen laten maken. Of het nou kunst is, een expositie, een dialoogavond, of een blog of een film die ze gaan maken, maakt geen fuck uit. Het gaat me erom met die studenten aan de slag gaan."

Dit raakt aan het belang van kunst. Kunstenaars kunnen de norm uitdagen en bekritisieren, en ze zijn in staat een utopie te

Hoop is in de boeddhistische zin van het woord 'je inspannen voor het goede, zonder zekerheid dat je inspanningen ook beloond zullen worden'. Dus hoop is pas hoop op het moment dat je het gewoon doet, zonder verwachtingen te koesteren.

schetsen met hun verbeeldingskracht. Ik vroeg Kees wat hij meeneemt vanuit de kunst naar zijn onderwijs: "We hebben de kunsten nodig, juist de verbeeldingskracht van kunstenaars, maar ook het vermogen om jezelf op het spel te zetten - want dat is wat kunstenaars natuurlijk per definitie doen."

Als ik aan *agency* denk, dan denk ik als socioloog ook altijd meteen aan *structure*. Ik vraag Kees hoe zijn verhaal over *agency* zich tot *structure*, tot het systeem, verhoudt?

"Dat heb ik geprobeerd samen te vatten in dat boekje wat je net liet zien [De Regenmaker]. Daar heb ik geprobeerd een heel

oud archetypisch verhaal te vertellen van de kleine kolibrie. Een verhaal als een metafoor van moed, maar ook van macht en kracht, die je hebt als éénling. Om studenten uit te leggen dat het er dus toe doet dat je iets doet."

Jan Rotmans heeft het over de illusie van machteloosheid, het idee dat heel veel mensen hebben dat activisme niet loont. Wie ben ik nou helemaal?

"Dat is eigenlijk de allergrootste kracht van het huidige turbokapitalisme en het neoliberalisme, dat het niet eens een systeem nodig heeft om zichzelf in stand te houden. Wij houden het in stand doordat wij ons niet meer voor kunnen stellen dat er een wereld mogelijk is voorbij het kapitalisme", aldus Kees.

Het is een geloof geworden, en een geloof bevraag je niet zo gauw. Maar als we de dominante logica van het huidige economische systeem niet bevragen, dan kunnen we het systeem niet veranderen. Want wij zijn het systeem, benadrukt Kees. "Maar het systeem is een verhaal en niet meer dan dat. Dus we kunnen dat bevragen en bevechten. Alleen het vraagt wel wat. Zoals het kleine vogeltje in het verhaal doet [De Regenmaker]: door naar het vuur toe te vliegen in plaats van ervan af, dat vereist een enorme moed. Dat is het ultieme kenmerk van een activist: dat je het aangaat."

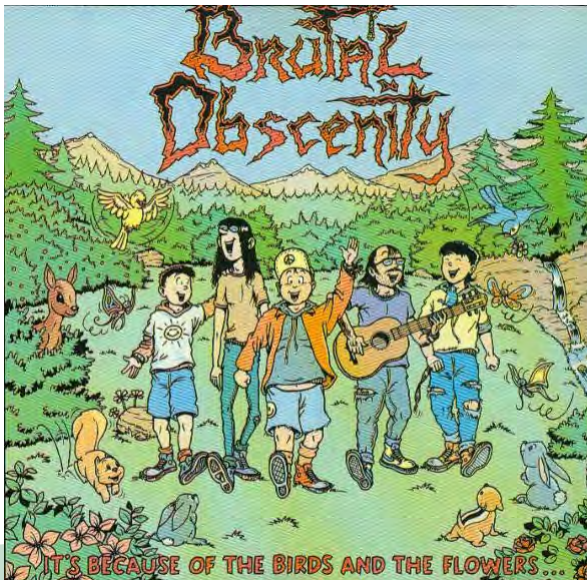
"We moeten volgens mij niet op zoek naar systeemverandering, maar naar verhaalverandering. Ons geloofssysteem wordt uitgedaagd. De dingen waar wij heilig in geloven, namelijk kapitalisme, consumentisme, materialisme, individualisme, allemaal zaken die ons met de papepel ingegoten zijn. En dan kom je existentieel in de knel, want dan weet je dat het huidige verhaal niet klopt. Maar er is nog geen nieuw verhaal. En dan zeggen kunstenaars: 'ik schets je, ik verbeeld je een andere wereld.'"

Een mooie boodschap, maar, zo vraag ik Kees, hoe kunnen we deze boodschap overbrengen? Wat is de grootste uitdaging bij het overbrengen van deze boodschap, en hoe kan kunst daarbij een rol spelen? "Het grootste obstakel is dat het gaat om het veranderen van je geloofssysteem. En een geloofssysteem veranderen doen mensen eigenlijk niet uit zichzelf. Dus ik gebruik hier de metafoor van de existentiële crisis. Ik heb steeds meer het gevoel dat we daar collectief in zitten. We hebben een materieel systeem gecreëerd dat ons het nodige comfort lijkt te geven. Dat is niet onvergelijkbaar met een alcoholist wiens

Afbeelding 1: Punk band Discharge met het album "Hear Nothing See Nothing Say Nothing"

Afbeelding 2: Artwork van Kees Klomp's punkband Brutal Obscenity (1987-1994), gemaakt door Roel Smit

leven best oké gaat zolang die dronken is. Maar op een gegeven moment wordt de dronkenschap gewoon een probleem. Het is niet meer lekker om zo te zijn, het is alleen maar een staat om je pijn eronder te houden. Nou, ik heb heel erg sterk het idee dat we daar nu met elkaar zitten. Collectief vinden we het allang niet meer leuk, het kapitalisme en het materialisme maar ja, dat biedt ons in ieder geval een bepaalde vorm van comfort en pijnloosheid. Die identiteit moeten we loslaten om plaats te laten maken voor een immaterieel verhaal, waarbij we onszelf opnieuw uitvinden en dat is een stervensproces. Dat is letterlijk je oude ik dood laten gaan."

Kees heeft een achtergrond in de punkbeweging. Wanneer ik hem vraag naar hoe punk hem beïnvloed heeft, benadrukt hij dat punk gericht is op het uiten van maatschappelijke afkeer en het bewust shockeren van mensen die niets met de beweging hebben. "Ik ben heel erg gewend geraakt aan mensen die letterlijk hun maatschappelijke afkeer van zich afschreeuwen. Wat bij punk ook heel belangrijk is, is dat je weet dat het ook ergernis opwekt bij de mensen die niks met punk hebben. Dat is een hele bewuste keuze van de punkbeweging. Het is erop gericht om mensen die er niks mee hebben te shockeren en ook op de pijnbank te leggen, en dat vind ik mooi. Dat is volgens mij wat heel veel kunstenaars ook doen, op hele andere manieren."

Punk als een vorm van kunst, waarbij het volgens Kees niet alleen gaat om het schreeuwen van de zanger, maar vooral om de creatieve vondsten in de teksten om onvrede en afkeer uit te drukken. Ook het artwork van de punk is een vorm van kunst: "Als ik die oude platen zie met het artwork wat we toen hadden, dat was gewoon kunst. Je kunt er ook heel duidelijk een stijl in ontdekken, vooral de scene waarin ik zat. Dat is echt heel consistent, daar zit ook een aanklacht in en dat was heel erg letterlijk zwart-wit. Zoals het artwork van de punkband Discharge. Daarmee krijg je een heel goed beeld van de kracht van beeldtaal die daarin werd gebruikt."

Kunstenaars, op verschillende manieren, hebben dezelfde behoefte om ongenoegen en afkeer op creatieve wijze te uiten. De verwijzing naar het consistente en letterlijk zwart-witte artwork van Discharge illustreert de kracht van visuele taal als een middel om een boodschap over te brengen. Kunstenaars zijn de meester in het ontwikkelen van bewustzijn. En bewustzijn is de drijvende kracht achter elke verandering. Zodra je je bewust wordt van het feit dat machteloosheid een illusie is, wanneer

je erkent dat we dingen kunnen veranderen, dan ontstaat de ruimte om dat ook daadwerkelijk te doen.

Dat gaat ook om dat aangeraakt worden, een soort gewaarworden door geraakt worden, waardoor je open kan staan voor een roeping. "Precies ja, en als ik naar mijn eigen boeddhistische leraren kijk, zijn zij voor mij gidsen op het pad van bewustzijn. Maar je zou zelfs zonder enige overdrijving kunnen zeggen dat dat wat zij doen niet wezenlijk anders is dan wat kunstenaars doen. Want wat boeddhistische leraren doen, is je verhalen vertellen. Niet meer en niet minder. Dat kunnen verhalen zijn uit de steenoude tijd of verhalen over eergisteren, maar het zijn altijd verhalen die als metafoor dienen om er iets uit te leren. En dat is, wat mij betreft, een expressievorm. Dat is waar de kunst over gaat."

Kees Klomp is een onafhankelijk ondernemer en programmanager AGENCY! aan de Hogeschool Windesheim. Hij handelt vanuit diepgewortelde waarden die voortkomen uit zijn jeugd en de ethische vorming door zijn opa, een sociaal geëngageerde havenarbeider uit IJmuiden. Na bijna 15 jaar als marketingadviseur gewerkt te hebben, nam hij in 2006 ontslag uit het conventionele bedrijfsleven en verhuisde naar Drenthe, waar hij momenteel woont met vrouw en drie kinderen. Geïnspireerd door zijn boeddhistische levensbeschouwing besloot hij zijn kennis en kunde op het gebied van business development exclusief in te zetten voor het verbeteren van de wereld. Sindsdien zet Kees zich hartstochtelijk in voor de Betekeniseconomie, waarmee hij bewustzijn wil creëren dat ons handelen meer omvat dan alleen financiële uitkomsten. Het draait om wat echt belangrijk is en om onze kernwaarden. In een cahier dat gaat over verschil maken, over roeping, over de rol van kunst, wat van waarde is en wat er op het spel staat, kon Kees dan ook niet ontbreken.

Oproep

TOM MAASSEN

Als ik mijn gedachten over roeping laat gaan, komen er vrij snel twee woorden bij me op. *Roepnaam* en *beroep*. Wie roeping ervaart voelt zich geroepen, is persoonlijk aangesproken, bij de naam. Het heeft een religieuze bijklank. Zo'n roeping kan vervolgens op alle mogelijke manieren vorm krijgen. Denk bijvoorbeeld aan hobby's, kunstzinnige uitingen, een bedevaartstocht, vrijwilligerswerk, ouderschap en aan allerlei beroepen. Zo zijn de zorgende beroepen van oudsher sterk door roeping gemotiveerd. *Caritas* ofwel liefdadigheid - waar de zorg voor kinderen de oervorm van is - is een oude deugd die rechtstreeks uit het hart komt.

In Nederland is liefdadigheid - wat 'uit liefde' en 'ook als ik er niets voor terugkrijg' betekent - tegenwoordig aardig georganiseerd in vrijwilligerswerk. Sporen ervan zien we duidelijk terug in zorgende beroepen als die van verpleegkundigen en verzorgenden, bijvoorbeeld in de veelgehoorde uitspraak 'het gaat niet om mij'.

Deze belangeloze houding maakt de individuele beroepsbeoefenaar binnen hedendaagse organisaties echter ronduit kwetsbaar. Zorgorganisaties vandaag de dag zijn namelijk niet gestoeld op liefdadigheid. Efficiëntie, beheersing, kapitaal, controle en verantwoording zijn er veeleer de drijfveren. Mede daardoor zijn verpleegkundigen zich de afgelopen decennia steeds sterker gaan verenigen en organiseren. Denk aan de vakinhoudelijke ontwikkeling richting een *Evidence Based Practice* en aan een fenomeen als *verpleegkundig leiderschap*, waarmee naast betere zorg ook meer zeggenschap is beoogd. Ondanks dit alles blijkt het voor veel professionals lastig om zich te ontworstelen aan een bestaande organisatiecultuur en de parameters die daarbinnen van kracht zijn, zeker in een sector als de ouderenzorg.

Om het vele werk dat daar de komende decennia te verrichten is aantrekkelijk te maken, zowel voor toekomstige, potentiële werknemers als voor het zittende personeel, is een creatieve vernieuwing van dat werk en van de werkomgeving nodig. Er is behoefte aan mensen die op onconventionele wijze naar organisaties en naar de daarin dominante mores kunnen kijken. Kunstenaars kunnen daar een belangrijke rol in spelen. Niet uit liefdadigheid, niet voor noppes. In zorgland zijn tegenwoordig best wat subsidies waarmee kunstenaars - die zich geroepen voelen een bijdrage te leveren aan een zorgzame samenleving - ook de rekeningen kunnen betalen. Even los van het Nederlandse politieke klimaat van de komende jaren zou het volgens mij juist via die roeping mogelijk moeten zijn om samen met verpleegkundigen en verzorgenden in de ouderenzorg een nieuwe taal te vormen die zij ook gaan spreken. Een taal van mogelijkheden, van begrepen kwetsbaarheid en integer contact, van geleefde ervaring en welbegrepen eigenbelang, waarmee de aanspraak luidkeels kan worden beantwoord en waarover in openheid wordt uitgewisseld, zowel onderling als met de oudere medemens die wij allen bezig zijn te worden.

Om daar te komen is nog een lange weg te gaan (het zou mooi zijn als ik er zelf nog wat van meekrijg als ik eenmaal tot de doelgroep behoor). Het is een taal die ruimte nodig heeft om te groeien en om gestemd te kunnen worden, een ontwikkeling die dient te worden beschermd en van tijd tot tijd bewaakt en bevochten.

Tom Maassen is onderzoeker Zorgesthetiek bij Leyden Academy on Vitality and Ageing. In zijn 'zorgesthetische werkplaats' zoekt Tom samen met kunstenaars, ouderen en zorgprofessionals naar nieuwe manieren om het over zorgen te hebben, om daarmee bij te dragen aan de ontwikkeling van toekomstige zorgprofessionals.

Op zoek naar ruimte

Interview met
Marcel Kampman,
door Kim Caarls

'Your astronaut if you want some space' staat te lezen op Marcel Kampman's LinkedIn pagina. Als onderzoeker naar Spacemakers intrigeert dit zinnetje me meteen. Ik kom al gauw bij zijn 'Happyplaces' project terecht, een speels onderzoeksproject van Marcel. Het project heeft als doel om te leren van een breed scala aan mensen hoe ze ruimte creëren of faciliteren. En om vervolgens de bevindingen te vertalen naar praktische tools die kunnen helpen bij het creëren van betere ruimtes waar mensen 'happyplaces' kunnen vinden.

Het Happyplaces-project van Marcel gaat over het creëren van ruimte, zowel fysiek als mentaal. Het idee hiervoor ontstond tijdens zijn werk als creatief strateeg. Hij hielp organisaties om ruimte te creëren met en voor creativiteit, omdat creativiteit volgens Marcel van essentieel belang is in een wereld die voortdurend in beweging is. Maar tot zijn verbazing zag hij dat deze ruimte vaak schaars is, zelfs onder creatieven zoals hijzelf. Hij vond dit intrigerend, omdat je zou verwachten dat creatieve bureaus juist een omgeving creëren waarin mensen hun

beste werk kunnen leveren. Hij ontdekte dat beperkingen niet alleen te maken hadden met budgetten en tijd, maar ook met zaken als salaris, erkenning en de werkomgeving.

Omdat Marcel sterk gelooft in het belang van ruimte voor creativiteit, streeft hij ernaar om plekken te creëren waar mensen zich comfortabel voelen en vrij kunnen zijn om geïnspireerd te raken, te durven en nieuwe mensen te ontmoeten. Gedreven door nieuwsgierigheid besloot hij een onderzoek te starten naar de redenen achter dit gebrek aan ruimte voor creativiteit: zijn Happyplaces Project. En hij onderzoekt hoe je dan zulke 'happyplaces' kunt creëren. Inmiddels heeft hij al meer dan 1000 interviews gehouden, waarbij hij steeds dezelfde vraag stelde 'hoe maak jij ruimte?'. De verhalen die hij ontdekte deelt hij graag ter inspiratie met anderen. Bovendien wil hij tools ontwikkelen waarmee mensen zelf de ruimte kunnen scheppen voor zichzelf, in hun omgeving en de grotere wereld. Om daar vervolgens nieuwe ruimtes te kunnen maken waarin mensen ruimte vinden.

Afbeelding 1: Een 'Happyplaces Journey' - een wandelworkshop buiten door de straten van Lissabon (november 2019). Foto: Marcel Kampman

Verbinding

Als Spacemaker maakt hij zelf ook ruimte. Ruimte zodat er een open en eerlijke dialoog kan plaatsvinden. Hoewel hij een achtergrond heeft in maken en creëren, richt Marcel zich tegenwoordig meer op het faciliteren van gesprekken. In die gesprekken wil hij ruimte maken en houden. Daarnaast organiseert hij evenementen om mensen en ideeën met elkaar te verbinden en werkt hij aan een boek en een online platform om zijn bevindingen over 'Happyplaces' te delen. Hij wil mensen ontmoeten, van hen leren en zijn nieuwsgierigheid voeden, en tegelijk wil hij delen wat hij ontdekt.

Ook heeft hij de *causatives* opgericht. De aanleiding was dat iemand hem herhaaldelijk 'veroorzaker' noemde. Van veroorzaker maakt Marcel 'causatives', een term om eigenschappen van werkwoorden te beschrijven in de Engelse taal. In 2004 registreerde hij de domeinnaam en bestaat *causatives* als een groeiende en diverse groep mensen die dingen willen laten gebeuren. Ze omarmen nieuwe ideeën en willen positieve veranderingen teweegbrengen. Het doel is niet om een collectief te zijn, maar om een informele groep van mensen met verschillende achtergronden en vaardigheden te laten samenwerken aan projecten die bijdragen aan een betere wereld. De groep staat open voor iedereen die de eigenschappen van een 'causative' heeft: iemand die actie onderneemt, creatief is en anderen inspireert.

Marcel staat voor een transitie die draait om het vergroten van begrip tussen mensen. "Om het eenvoudig te zeggen, als we elkaar niet begrijpen, kunnen we simpelweg niet verder komen samen. Het gesprek dat volgt heeft dan weinig zin. Dus als we elkaar niet begrijpen, heeft de rest weinig waarde." Zonder wederzijds begrip voor elkaar zijn verdere samenwerking en vooruitgang moeilijk te realiseren.

De belangrijkste drijfveer voor Marcel is het streven naar begrip en verbinding tussen mensen. "Maar als ontwerper, als je kijkt naar mijn rol, ben ik in essentie een verbinder en vertaler. Ik kijk naar

wat er nodig is om samen te komen tot iets wat we, al dan niet tijdelijk, gezamenlijk zien als een oplossing voor een bepaalde uitdaging". Hij gelooft sterk in de kracht van communicatie en het belang van het delen van verschillende standpunten en ideeën. Zijn doel is om mensen te laten zien dat er diverse perspectieven bestaan en dat er niet één absolute waarheid is. Hij wil graag een omgeving, de omstandigheden en de voorwaarden creëren waarin mensen openstaan voor elkaars gedachten en ervaringen. En waarin ze samen op zoek gaan naar bevindingen waar iedereen zich in kan vinden, om vanaf verder te kunnen.

Marcel is ervan overtuigd dat alle aspecten van ons leven, inclusief de oplossingen die we bedenken, voortkomen uit voortdurende dialoog en evaluatie. Door te leren van onze omgeving en nieuwe inzichten toe te passen, kunnen we bijdragen aan het oplossen van grotere maatschappelijke uitdagingen. Hij benadrukt het belang van voortdurende reflectie en het blijven zoeken naar manieren om elkaar beter te begrijpen en te ondersteunen. "Het overbruggen van verschillen is nooit eenvoudig, maar in ieder geval wil ik dat mensen meer inzien dat ze ook gelijk hebben, net als anderen. Dat klinkt verwarrend, omdat 'gelijk hebben' iets is wat vaak gezien wordt alsof er maar één vorm van kan bestaan. Maar dat is natuurlijk niet zo."

Nieuwe verhalen

Marcel voor beter luisteren naar elkaar en het ontwikkelen van begrip voor elkaars wereldbeeld en ervaringen. Hierbij zijn kunst en verbeelding volgens Marcel essentieel om alternatieven en nieuwe verhalen voor te stellen en onze maatschappelijke uitdagingen aan te gaan.

Marcel laat zich in zijn werk leiden door het verlangen om complexiteit begrijpelijk te maken. Het gaat daarbij ook over alle vormen van taal, hoe we woorden gebruiken, wat die woorden betekenen en hoe die woorden gehoord worden. Zo ook het woord

Het overbruggen van verschillen is nooit eenvoudig, maar in ieder geval wil ik dat mensen meer inzien dat ze ook gelijk hebben, net als anderen. Dat klinkt verwarrend, omdat 'gelijk hebben' iets is wat vaak gezien wordt alsof er maar één vorm van kan bestaan. Maar dat is natuurlijk niet zo.

'systeemtransitie'. Marcel voelt een zekere weerstand tegen de woorden 'systeem' en 'transitie', vooral wanneer ze samen worden gebruikt. Volgens Marcel is het systeem niet veel meer dan een door mensen gemaakte constructie, waarbij afspraken zijn ontstaan die afhankelijkheden creëren. Hij pleit voor een meer organische benadering, geïnspireerd door de natuur. "Bij systeem denken we vaker aan machines en tandwielen, maar het zou veel mooier zijn als we denken aan organisch groeien, hoe gaat dat? In een bos gaat veertig procent van één bos dood om het hele bos te kunnen laten voortbestaan. Dus het is ook belangrijk dat er dingen niet doorgaan. En wij laten dingen altijd doorgaan."

En dan heb je transitie. Hij benadrukt dat transitie er per definitie altijd is. Veranderingen vinden altijd plaats en het menselijk bestaan is continu in transitie, gedreven door overlevingsinstincten. "Nou, wat ik dus ingewikkeld vind, als we het over de systeemtransitie hebben. Betekent dat dan we ons perspectief op hoe verandering plaatsvindt drastisch moeten herzien, of moeten we ons simpelweg bewust blijven van het feit dat we er middenin zitten en nadenken over hoe we ermee omgaan?"

Zijn focus ligt niet zozeer op het initiëren van nieuwe projecten, maar eerder op het presenteren van alternatieve perspectieven en het faciliteren van gesprekken die nieuwe inzichten kunnen opleveren. "Mijn rol is niet per se dat ik degene ben die een pop-up store begint met lokale thee, dat idee spreekt me wat minder aan. Mijn focus ligt meer op het tonen van alternatieven, laten zien dat dingen anders kunnen, zodat het voorstelbaar en begrijpelijk wordt. Ze moeten denken: 'Oh, ik dacht dat de wereld altijd alleen maar A was, maar er is blijkbaar ook B'. En hopelijk denken ze dan: 'Als er een B is, is er misschien ook wel een C'. Dat zou mooi zijn."

Door het grote, en het abstracte karakter van veel problemen vandaag de dag is het moeilijk om directe relaties te zien tussen acties en hun gevolgen. "Bijvoorbeeld dat als we met het vliegtuig op vakantie gaan en als we terugkomen zien dat

Afbeelding 2: Een bezoek aan Tokio om het Happyplaces project te delen in het Shibaura House. Foto: Ryuichiro Suzuki

een stukje van ons huis kapot is gegaan. En je gaat daarna een keer niet op vakantie en je huis gaat niet stuk. En je gaat wel en je huis blijkt weer stuk te zijn. Dan heb je er drie keer voor nodig gehad om te zien dat er een directe relatie is tussen je handelen en het effect daarvan. Dat zou enorm helpen, maar in werkelijkheid zijn het allemaal dingen die over lange tijd gaan en die kunnen we met elkaar niet zo goed begrijpen." Hierdoor kan het begrip tussen mensen soms tekortschieten.

Hij benadrukt daarom het belang van een collectief bewustzijn. Hiervoor moeten mensen alternatieven kunnen zien en begrijpen en moeten ze de juiste vragen kunnen stellen. Om dit te bereiken, pleit Marcel voor beter luisteren naar elkaar en het ontwikkelen van begrip voor elkaars wereldbeeld en ervaringen. Hierbij zijn kunst en verbeelding volgens Marcel essentieel om alternatieven en nieuwe verhalen voor te stellen en onze maatschappelijke uitdagingen aan te gaan.

Al meer dan 70 jaar is de economie gefixeerd op het BBP, of nationale productie, als primaire maatstaf voor vooruitgang. Die fixatie is gebruikt om extreme ongelijkheden in inkomen en rijkdom te rechtvaardigen, gekoppeld aan een ongekeerde vernietiging van de levende wereld. Voor de eenentwintigste eeuw is een veel groter doel nodig: het voldoen aan de mensenrechten van elke persoon binnen de mogelijkheden van onze levenschenkende planeet.

- Kate Raworth

De politiek ziet het belang van kunst al langere tijd onvoldoende in, het staatssecretariaat van Halbe Zijlstra heeft twaalf jaar geleden wonden geslagen die nog steeds niet zijn genezen. Maar vanaf nu zal blijken dat bij uitstek die zo weinig essentieel geachte kunst de redding wordt van de democratie – en dat de verbeelding precies dat is wat ontbreekt in het politieke denken. (...) Maar nu de crises zich opstapelen en chatbots op het toneel verschijnen, lijkt toch weer aandacht te ontstaan voor een morele oriëntatie op de toekomst. Met verkiezingen op komst klinkt de roep om een bescheiden krimpversie van het grote verhaal, een menselijk verhaal, waarin menselijke waarden centraal staan.

- Maxim Februari

Het wordt algemeen erkend dat er een dringende behoefte is aan een overgang naar duurzame voedselsystemen, waarbij rekening wordt gehouden met sociale en milieugerelateerde voedselsysteemproblemen. Het is belangrijk om diverse perspectieven en reflecties te hebben op een systeem dat zo verbonden, complex en uitgeput is. (...) Door het project zwaar te baseren op experimenten en het creëren van demonstraties, initiëren we niet alleen gesprekken, maar werken we ook actief aan het testen en valideren in de echte omgeving. Dit beïnvloedt zowel voedselprofessionals als het publiek door leidende vragen te stellen over de positie van voedsel in de wereld. Dit is zeer noodzakelijk om verantwoorde innovatie in de voedselketen mogelijk te maken.

- Spacemaker

Alle levende organismen groeien. Maar in de natuur is er een zelfbeperkende logica voor groei: organismen groeien tot een punt van rijpheid, en handhaven dan een staat van gezond evenwicht. Wanneer groei niet stopt - wanneer cellen blijven repliceren alleen omwille van het repliceren - is dat vanwege een coderingsfout, zoals wat er gebeurt bij kanker. Dit soort groei wordt snel dodelijk. (...)

Het gaat niet om de groei zelf - wat ertoe doet is hoe inkomen wordt verdeeld, en in hoeverre het wordt geïnvesteerd in openbare diensten. En voorbij een bepaald punt is meer BBP helemaal niet nodig voor het verbeteren van menselijk welzijn.

- Jason Hickel

ANALOGIE TUSSEN
SPACEMAKERS EN
DE RIETPLANT

Een alternatief perspectief

MARGA ROTTEVEEL & INE MOLS

In haar zoektocht naar een duidelijk begrip van de eigenschappen van Spacemakers heeft onderzoeker Marga Rotteveel een analogie toegepast: de rietplant. Op persoonlijke wijze verkent ze de vergelijking tussen de unieke kenmerken van de rietplant en de praktijk van Spacemakers. Door deze natuurlijke metafoer te gebruiken, werpt Marga een alternatief licht op de rol en functies van Spacemakers. Ze streeft ernaar, door de kracht van de verbeelding in te zetten, bij te dragen aan een helder begrip van de complexiteit van hun werk.

Er zijn vele analogieën te maken, onderstaand een aantal:
Net zoals riet stabiliteit en bescherming biedt aan oevers, vervullen Spacemakers een vergelijkbare rol door een stabiele en beschermde omgeving te creëren voor kunstenaars en de ontwikkeling van hun projecten. De flexibele stengels van riet symboliseren de aanpasbaarheid en veerkracht die Spacemakers tonen in hun praktijk. Zoals rietzaden zich via het water verspreiden naar nieuwe gebieden, vertegenwoordigt Spacemaking de verspreiding en uitwisseling van kunst in diverse domeinen. De stabiliteit van riet,

beïnvloed door schommelingen in het waterpeil, weerspiegelt de dynamische aard van Spacemaking, waarbij externe krachten worden opgevangen door een flexibele aanpak. Vergelijkbaar met riet dat fungeert als waardplant voor insecten, bevorderen Spacemakers de groei en ontwikkeling van diverse kunstprojecten. Spacemakers tonen zorgzaamheid jegens kunstenaars en samenwerkende partijen door het bieden van ondersteuning, wat symbolisch wordt weerspiegeld in de uitgespreide haren op de aartjes van de plant. Deze haren fungeren als een valscherm voor het vruchtje, waardoor het vruchtje beschermd wordt en lang kan overleven op het wateroppervlak totdat het een vruchtbare bodem vindt. Net zoals de wortels van riet zich horizontaal verspreiden en nieuwe verbindingen mogelijk maken, legt Spacemaking dwarsverbanden tussen kunst en andere disciplines en domeinen.

Spoken-word kunstenaar Ine Mols heeft, geïnspireerd door de foto's van Marga Rotteveel en de eigenschappen van het riet, prachtige teksten geschreven voor elk thema van de 5 cahiers. Deze zijn bedoeld om het denken over de Spacemakers praktijk te stimuleren.

De roeping

De vraag is niet óf we veranderen
dat zullen we, altijd
Ook zonder jou, ook zonder mij
alleen de tijd

De vraag is niet óf we veranderen
maar welke richting op
Gaan we groeien of vergaan
verspreiden, vervlechten, verbinden
of enkel blijven bestaan

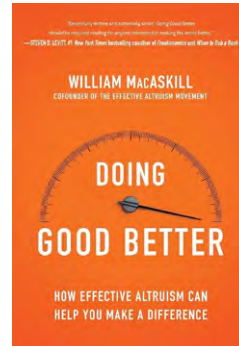
De vraag is niet óf we veranderen
maar met wie
Wie zijn wij, en wie de anderen?
Met wie gaan we groeien,
En wie roeien we uit?

Het is tijd we dát veranderen

Constructlab, Pouzenc, J., Römer, A. & Zuiderwijk, P. (eds.) (2023). Convivial Ground. Stories from Collaborative Spatial Practices. Jovis.

Een boek over collaboratieve praktijken als gelegenheidsexperimenten en hun mogelijke rol in het creëren van conviviale samenlevingen: samenlevingen waarin mensen harmonieus samenleven en elkaar ondersteunen in een sfeer van gelijkheid, wederzijds respect en samenwerking.

Macaskill, W. (2016). Doing Good Better. Effective Altruism and a Radical New Way to Make a Difference. Guardian Faber Publishing.

De meesten van ons willen een verschil maken. We doneren aan goede doelen, kopen Fairtrade koffie, of proberen onze koolstofemissies te verminderen. Zelden weten we echter of we echt helpen. Macaskill laat zien hoe je door eenvoudige acties duizenden levens - inclusief dat van jezelf - kunt verbeteren.

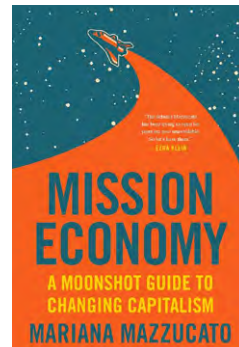
Solnit, R. (2005). A Field Guide to Getting Lost. Penguin Books.

In A Field Guide to Getting Lost put Solnit uit haar eigen leven om kwesties als zwerven, verdwalen en het nut van het onbekende te onderzoeken. Het resultaat is een adembenemend pleidooi voor onzekerheid.

Kramer, A. (2019). Ben jij al activist? Organisatieverandering in de betekenis-economie. Business Contact.

'Ben jij al activist?' spoort organisaties aan om maatschappelijke vraagstukken in hun bedrijfsvoering te integreren. Kramer benadrukt de verschuiving naar de betekenis-economie, waarin maatschappelijke impact centraal staat. Ze biedt concrete manieren om direct impact te hebben op jouw organisatie. Het is een praktisch en visionair boek voor iedereen die wil bijdragen aan een duurzame en sociale samenleving, ongeacht hun positie of rol binnen de organisatie.

Mazzucato, M. (2021). Mission Economy. A Moonshot Guide to Changing Capitalism. HarperCollins.

Vóór de Covid-19-pandemie zat het kapitalisme al vast zonder antwoorden op cruciale problemen zoals ziekten, ongelijkheid en milieucrisis. Mariana Mazzucato pleit voor een nieuwe benadering, geïnspireerd op de 'moonshot'-programma's, om grote uitdagingen aan te gaan. We moeten innovatief zijn, publiek-private samenwerkingen aangaan en het kapitalisme herstructureren om inclusief, duurzaam en innovatief te zijn.

Twaalfhoven, M. (2020). Het is aan ons. Waarom we de kunstenaar in onszelf nodig hebben om de wereld te redden. Atlas Contact.

Merlijn Twaalfhoven laat ons zien hoe kunst kan bijdragen aan het veranderen van de wereld. Hij deelt zijn ervaringen als componist en theatermaker en moedigt ons aan om de kunstenaarsmindset te omarmen. Door creativiteit en verwondering in ons dagelijks leven te integreren, kunnen we samen een

Lovelock, J. (2020). Welkom in het Novaceen. Hyperintelligentie, Gaia en de mens. Atlas Contact.

James Lovelock presenteert in "Novaceen" een nieuwe theorie over de toekomst van het leven op aarde. Hij betoogt dat het Antropoceen voorbij is en dat we nu het Novaceen betreden, een tijdperk waarin kunstmatige intelligentie nieuwe levensvormen zal creëren. Deze wezens zullen vele malen intelligenter zijn dan mensen, maar zullen ook afhankelijk zijn van de gezondheid van de planeet.

Simard, S. (2021). Op zoek naar de moederboom. Ontdek de wijsheid van bossen. Uitgeverij Prometheus.

Suzanne Simard, hoogleraar bosecologie aan de universiteit van Brits-Columbia, schrijft een herinnering om naar ons primitieve zelf te luisteren en ons met nederigheid te herinneren hoe weinig we weten van de wereld.

Onderzoeksteam

Kim Caarls

Kim heeft een achtergrond in migratie-onderzoek. Ze duikt het liefst diep in de levensloop van migranten, omdat je alleen dan in volle omvang ziet wat migratie doet. Daarnaast buigt ze zich graag over andere mondiale thema's, zoals klimaat en sociale ongelijkheid. Het SUSTAIN-onderzoek, over de ruimte voor de kunst in de transitie naar een ecologisch duurzaam en sociaal rechtvaardige wereld, sluit goed bij haar interesses aan.

Olga Mink

Naast artistiek directeur van Future of Work en onderzoeker binnen Sustain, is Olga werkzaam als Hoofd van de Academie voor Interdisciplinaire Kunsten in Maastricht.

Marga Rotteveel

Marga is verbonden aan het lectoraat Economie als Gemeengoed bij het Center of Expertise Brede Welvaart en Nieuw Ondernemerschap van Avans Hogeschool. Haar onderzoek richt zich op de rol van kunst in domeinen buiten de kunst zelf en haar bijdrage aan transitievraagstukken. Daarnaast streeft ze naar erkenning van de waarde die kunstenaars toevoegen, waarbij ze de traditionele focus op financiële compensatie verbreedt naar een meer inclusieve, collectieve benadering. Marga is diepgeworteld in de beeldende kunst en dit kennisdomein vormt altijd haar basis als onderzoeker en docent.

Godelieve Spaas

Godelieve is sinds 2018 lector Economie als Gemeengoed bij het Center of Expertise Brede Welvaart en Nieuw Ondernemerschap van Avans Hogeschool. Samen met haar onderzoeksgroep wil zij ons economisch systeem dat geworteld is in 'nemen' (Taking) herwortelen naar 'zorgen voor elkaar en de aarde' (Care Taking). Onderzoekers, kunstenaars en ondernemers werken samen aan alternatieve verhalen, eerlijke en duurzame spelregels, en experimenteren in de praktijk met een economie die zorgt voor al het leven op aarde. Hun onderzoek is participatief, beeldend, makend, gesitueerd en doorleefd.

Jacco van Uden

Jacco is bedrijfskundige en sinds 2013 lector Change Management aan De Haagse Hogeschool. Een groot deel van het onderzoek binnen het lectoraat vindt plaats op het snijvlak van organisatiekunde en kunst. [Klik hier voor meer informatie.](#)

Colofon

Redactie

Kim Caarls, Olga Mink, Marga Rotteveel, Godelieve Spaas, Jacco van Uden

Bijdragen

Tineke Abma
Kim Caarls
Marcel Kampman
Kees Klomp
Tom Maassen
Olga Mink
Ine Mols
Marga Rotteveel
Godelieve Spaas

Eindredactie

Kim Caarls

Grafisch ontwerp Tools & cahiers

Circus Andersom · Esmé Calis & Juliet Ulehake & Martijn Engelbregt

Centre of Expertise
**Brede Welvaart &
Nieuw Ondernemerschap**
Powered by *avans*

THE HAGUE
UNIVERSITY OF
APPLIED SCIENCES

**FUTURE
OF WORK**

waag futurelab

